

150 år

GODVIN OUSLAND

TEMPELBYGGING I
NØDSÅRENE

Mandal kirke 150 år

Bildet av Mandal kirke på forsiden av dette skriftet er fotografert av Knut Lindseth. Det er en av illustrasjonene i jubileumsboken «Våre femti år», utgitt av Mandal kommune 1971 i anledning av 50 års jubiléet for byens overgang fra ladested til kjøpstad.

MANDAL 1971

FRITHJOF SALVESENS TRYKKERI

DEN GAMLE KIRKE PÅ TORVET

Halsaa hovedkirke i Mandals prestegjeld lå før bybrannen i 1810 på det område som senere ble kalt Torvet. I bakkehellet like opp for vestre bruhode finner en nå plassen, men hovedveien går like over den, og både restene fra kirken og kirkegården er helt forsvunnet. Det var i sin tid en vakker plass med utsikt over elv og hei mot Klevelandet, losenes og sjøfolks rike.

Utvilsomt har denne kirke stått der fra middelalderen. Plassen var jo glimrende. Høyden var ikke stor, og adkomsten lett både fra elv og hav.

Vi vet imidlertid lite om kirken. Det finnes en gammel tegning fra 1749, men det er høyst tvilsomt om den gir et helt rett bilde av kirkens utseende. Man har ment at den var av tre, for det heter i tradisjonen at ilden ulykkesnatten 14. juli 1810 lett fikk tak i kirkens tjærebredde tak og bord.

Det er av stor betydning å få vite hva slags materiale kirken var bygget av for å bestemme dens alder. På våre kanter, med utpreget kystklima, finnes ikke trekirker fra middelalderen. De vi har bevart er alle fra strøk med langt tørrere og stabilere klima.

Når man leser dokumentene fra 1810 om bybrannen og kirken, får man inntrykk av at kirken var en steinkirke med ganske svære dimensjoner i murene. En kan også forstå at veggene må ha vært av gråstein. Da man satte bort arbeidet med å fjerne kirkeruinene og stein fra kirkegården, måtte man ut med hele 1270 Rdl «for Bortkiørelse af Steene som fra de efterstaaende Muure af den afbrendte Halsaa Kirke vare nedrevne». Murene var altså revet ned. Det tyder på gråsteinkirke. Det var fare ved å la dem stå. På det tidspunkt hadde folk allerede begynt å forsyne seg av steinmassene til sine egne

bygg. Og for ikke å innlate seg på økonomisk eventyr, fikk man en fagmann til å fjerne murene, James Robertsen. Han var en skotsk jordbruksekspert som var innkalt til byen av sorenskriver Fridrichsen for å bringe jordbruket på Halsaa gård opp til herregårdsnivå, og lede arbeidet med å dyrke opp Vestnessletten vestover mot Skogsfjorden. Han hadde et praktisk skjønn og grep på tingene. Derfor foreslo han å anlegge en bro av tre som kunne lette transporten av steinmassene fra den gamle til den nye kirkeplass. Det ville også være nyttig når man skulle kjøre materialer til den nye kirke. Han fikk broen. Det var selvfølgelig en bro over Olavsbekken, som dengang rant nedenfor den nåværende kirkebakke.

Når man tar disse forhold i betraktning, og hører at nedrivning og transport likevel kom opp i en så betydelig sum, så skjønner en at murene må ha vært av store dimensjoner.

Den gamle kirke var altså av stein. Det fremgår også klart av eldre dokumenter. Ved en besiktigelse 4. mai 1722 heter det: «Kirken i sig self som er opmurt er paa den østre side noget brøstmældig.» Men det sies ikke om den er oppmurt av murstein eller gråstein. Etter det vi foran har sett, må det siste ha vært tilfelle.

Som vanlig, også for middelalderkirker, har den hatt takkonstruksjon av tre. Dokumentet fra 1722 sier videre at tårnet var av bindingsverk, som på det tidspunkt trengte noen avstivning. Taket over tårnet var dekket av ekespån. Det var altså en del treverk i bygningen, og det er vel dette som har fått mange senere til å tro at det var en trekirke.

I reskript av 26. sept. 1788 om deling av Mandal prestegjeld sies det at folkemengden i Mandal, Malmø og Kleven er så stor at kirken ikke kan romme en tredjedel av befolkningen som sokner til den. Den kirken som står der er en av de eldste, som ikke kan utvides eller forandres. Soknets almue, som har skjøte på kirken, vil heller ikke gå med på å bygge en ny sammen med tollstedets innbyggere så det kunne skaffes plass nok.

Kirken var altså gammel. Det viste også synsforretningen fra 1722. For å reparere gavlen rechnet man med å bruke 12 tønner kalk og 10 Rdl. til murmesteren.

Middelalderkirken i Mandal har vel ikke vært særlig godt vedlikeholdt. Og det ble neppe bedre senere. For i 1720-årene solgte Kongen norske landskirker, da hans kasse var blitt noe slunken. Det skjedde også med «Halsaa Hofved Kirke». «Sognets Almue», d.v.s. bøndene, fikk skjøte på den 8. mai 1726 for en kjøpesum av 560 Rdl.

Som vi har sett var ikke bøndene lystne på å ta store utgifter til kirkebygning. Stedets forretningsfolk hadde en ganske annen økonomisk evne og levestandard. Og da den nye kirke skulle reises etter brannen, la de også sin vane tro store planer som måtte forskrekke de jevne bønder og tidligere eiere av den gamle kirken.

KIRKEN FLYTTES ETTER BRANNEN

Halsaa gamle ærværdige kirke strøk med i den store brannen som gikk over byen natten mellom 14. og 15. juli 1810. Det er den verste katastrofe i byens historie. 73 hus brente, og 104 familier ble husville. Tradisjonen forteller at da kirken tok fyr, begynte klokken å slå noen uregelmessige slag på grunn av heten og vinddraget. Det var som om den ville felle sin dødsdom over byen. Og det var jo også snart en hardere tid som skulle begynne. Selvsagt måtte det bety mye for en liten by å miste så store verdier. Hele den øvre bydel fra det gamle bruhode og til kirkebakken ble lagt i aske. Og selv om de store handelshus lå i den bydel som ikke brendte, så virket brannen sterkt inn på byens økonomi da forsikring ikke var vanlig på den tiden. Hertil kom så også snart de nedadgående verdenskonjunkturer. Men foreløpig hadde man enda ikke fått riktig føling med de svære tider som skulle komme.

Man gikk derfor straks igang med å bygge byen opp igjen. Det måtte selvsagt skje så fort som mulig, da så mange familier var husville. Fogd Echorn sendte straks en innberetning til amtet. Hans skriv var datert 21. juli, og allerede 23. juli innlöp svar. 1. august kom en del menn sammen på «Leerkjers Tingstue i Mandal» for å tre sammen i en kommisjon som skulle undersøke hvordan sakene nå skulle gripes an. Disse

mennene var: Fogd Echorn, sorenskriver Rested, pastor Fabricius, kjøpm. Hans Bohsen, kjøpm. G. Gjertsen og kjøpm. M. C. Knutzen.

Visse direktiver fikk man fra amtet. Man skrev at etter den brann som er gått over stedet «skal det til Betryggelse for Ildsfare i Fremtiden være nødvendigt, at Kirken opføres paa et andet Stæd, og Gaderne anlægges regelmæssigere.»

Det var forresten fogden som hadde pekt på dette i sitt skriv. Og amtet erklærte seg «aldeles enig», og sier at det tåles ingen utsettelse. Man anbefaler at en «Commission nedsettes saasnt muligt er».

Komitéens mandat bestemmes ganske nøye. Den skulle bl. a. se etter om gatene i den brendte del bør utvides «eller aldeles udgaa», og om de kunne legges i rette linjer. Den skulle foreslå erstatning hvis noen ved reguleringen mistet en del av tomtene, og se etter om det var plass for nye bygninger i de daværende gater. Dessuten skulle den undersøke om det fantes plass til å oppføre ny kirke, og om det var mulighet for å anlegge kirkegård utenfor tettbebyggelsen i overensstemmelse med forordningen av 23. februar 1805.

Når det forelå svar fra kommisjonen i Mandal, skulle amtet straks sende dens forslag med påtegning for å oppnå en kgl. resolusjon. Det var da en følge av denne tingenes stilling at nye bygninger ikke kunne påbegynnes i den brendte bydel før den kgl. resolusjon forelå.

OVERENSKOMSTEN MED HALSAA SOKNS BØNDER

Det neste var et møte som bestod av kommisjonen, kirkens forstandere m. fl. for å behandle spørsmålet om kirke og kirkegård. Kirkens forstandere møtte. Disse var: Aanen Johnsen Nodeland, Ole Bjørnsen Høksaas, Gunder Guttormsen Berge, Simon Erichsen Storager, Erik Haagensen Jaabæk, Ole Olson vestre Skogsfjord, Tobias Gundersen Haaland, Torbjørn Ommundson Kige, Rasmus Aanensen Dyrstad, Ole Nielsen Rølland den yngre og Anders Tobias Rosseland. Hertil kom flere av

soknets beste menn «hvilke samtlige proponerede (foreslo) at vilde overdrage til Mandal, Malmøe og Klevens Indvaanere den Ræt som Halsaa Sogn har haft til den afbrændte Kirke.» Man fraskrev seg også de kapitaler kirken eide eller kom til å få. Dette skjedde «mod at omanmeldte Indvaanere besørgede en Kirke paa deres egen Bekostning opbygget, og at Sognets Almue i denne saaledes nye opførte Kirke fik rummelige Stolestæder.» Innbyggerne i Halsaa skulle desuten ha fri jord på kirkegården og klokkeringing ved begravelser. Men de skulle finne seg i å betale den engang bestemte årlig tiende til kirken, og desuten en gang for alle å betale 5 Rdl pr. hud skyld. Disse pengene skulle soknet selv drive inn. De utgjorde 880 Spdlr. Soknet var fritatt for å betale brød og vin. Og når stolstadene i den nye kirken skulle fordeles, ville man at det skjedde ved loddkastning.

Da nå komitéen altså hadde mottatt dette forslag fra Halsaa, fant de at det var nødvendig å innkalle innbyggerne i Mandal, Malmø og Kleven. Disse skulle da gi sin erklæring om at de var villig til å gå med på tilbudet fra Halsaa og som var bokført i protokollen. Underskrivere var kommisjonens medlemmer: Echorn, Rested, Fabricius, Bohsen, Gjertsen, M. C. Knutzen.

3. august 1810 møtte kommisjonen til møte sammen med de fleste innbyggere fra Mandal, Malmø og Kleven. For «samtlige» ble nå den proposisjon opplest som var framsatt av Halsaa kirkes eiere overfor Mandal, Malmø og Klevens befolkning: at *de* skulle motta kirkens kapitaler mot å oppføre den nye kirke «uden Udgift for Halsaa Sogns Almue». Og så står det protokollført: «Samtlige Tilstedeværende af forbemeldte 3 Stæder erklærede at man var fuldkommen tilfreds med den af Bønderne gjorde Proposition i henseende Kirkens og Eendommens Overladelse». Innbyggerne forpliktet seg til å påta seg de utgifter som måtte kreves for å oppføre en ny kirke ved utlikning av pengebeløp etter «Næring, Formue og Stand». De trodde kirken burde oppføres av tømmer, da det ville bli det billigste under de daværende forhold. Forøvrig overlot de til Kommisjonen «om den indgaaede Convention med Sognets Almue at gjøre Forestilling paa behørige Stæder». Det ble derfor

søkt om kongelig approbasjon på denne «Convention», og alle forstanderne fra Halsaa underskrev. Den ble godkjent ved kgl. reskript av 3. mai 1811.

Denne «convention» eller overenskomst mellom Halse og Mandal skulle bli av stor betydning helt fram til våre dager da de to kommuner ble slått sammen. Alt vedlikehold av den nye kirken falt på Mandals budsjett. Og den fikk også i høyeste grad en slagside da den nye kirke skulle reises og byrdene falt på byens befolkning alene.

STORBYGGENES TID

Byens store forretningsfolk må vel ha vært klar over disse konsekvenser. Men de hadde enda økonomiske ressurser og ønsket å ta kirkebygningen i sin egen hånd for å kunne bygge som de ville. De foregående 50 år hadde vært storbyggenes tid i Mandal. Skrivergården, det herlige barokkpalé som nå er rådhus, ble oppført 1766 av sorenskriver Fridrich Fridrichsen, som ikke bare var embetsmann, men også stor godseier. Det største hus som til da var oppført i Mandal ble bygget omtrent samtidig. Det var Giert Tørrisen Nedenes's hustru, Karen, som oppførte dette. Hun gikk under navnet «Giertes-Kari», og var etter mannes død den dyktige leder av Nedenes-huset, et handelsdynasti som var grunnlagt av Tørris Christensen Nedenes, også kalt «Kongen i Mandal». Denne bygning, som nå eies av Bondeheimen, er virkelig et klenodium. Det samme kan sies om et enda større hus, oppført i begynnelsen av det neste århundre, og som gjerne blir kalt Andorsengården. Mathias Knutzen bygde det til privatbolig og forretningsgård.

Han var sønn av en innvandret sønderjyde, Johan Friedrich Knutzen, som var blitt inngiftet i Nedenes-familien og hadde bygget det vakre kjøpmannshus som idag går under navn av Christensengården. Det var noe av en eventyrer i Johan Fr. Knutzen. Hos sønnen ga dette karaktertrekk seg nok mest utslag i hans hang til å bygge stort og flott.

Nå er det nettopp Mathias Knutzen som ble den drivende kraft i kirkebyggingen etter brannen. Og hans natur fornektet

seg ikke her heller. Han ville bygge en kirke i stein til 5000 mennesker. Heldigvis ble det bare med tanken. Men det er ikke tvil om at Mathias Knutzen har sin del av æren for at Mandal fikk den imponerende kirke vi kan glede oss over idag.

DEPARTEMENTET GJØR SLUTT PÅ LANGE FORBEREDELSE

Det tok lange tider før man kom igang med det nye kirkebygg. 19. juli 1811 valgte «Commissionen for Opbygningen af Mandals Kirke» kjøpm. Mathias C. Knutzen og overbetjent Jens Heide til å besørge oppføring av den nye kirke. Til kirkeverger ble valgt Tønnes Wattne og Hans Bohsen.

Resolusjonen av 3. mai 1811 og valget av disse menn førte til en viss arbeidsfordeling. Kirkens papirer, obligasjoner og utstyr, som ble reddet fra brannen, skulle innleveres til kirkevergene. Ved årets utgang skulle disse avgi reknskap over kirkens inntekter og utgifter og den kontante beholdning. De som var valgt til å oppføre kirken, Knutzen og Heide, skulle ta imot de 5 Rdl. pr. hud som skjødets innehavere hadde forpliktet soknet til å yte. Det var 176½ hud i Halaa sokn.

Bygningskomitéen fikk pålagt seg som en «ufravikelig» plikt «ikke at foretage nogen Ting af Vigtighed» uten å ha lagt saken fram for innbyggerne i Mandal, Malmø og Kleven og ha fått «samtliges Aprobation».

Innbyggerne var altså kirkebyggere. Dette høres jo svært så demokratisk ut i et ellers patriarkalsk samfunn med stor avstand mellom de forskjellige samfunnsklasser. Men det var nok især handels- og embetsstanden man reknet med. Da overbetjent Heide straks etter flyttet til København, ble det Mathias Knutzen som kom til å bære den tyngste byrde. Men han var også i særlig grad interessert i å skaffe byen en monumental kirke.

Forøvrig gikk de første årene med til forberedelser. Faste planer forelå ennå ikke. Man hadde henvendt seg til arkitekt Jessen i København, og han skriver i august 1811 og spør om kirkens grunnplan, størrelse, utsmykning og om den gamle

kirketomt skal nyttes. Dette viser at man ennå ikke hadde konkrete planer. Riktignok averterte man etter murmestrene og bygningsmenn, men det hendte at disse måtte spørre hvor stor kirken skulle være og hva slags materialer den skulle bygges av. En byggmester, Peter Møller på Malmø, skrev et tilbud og leverte tegning i slutten av 1811. Men man må bare være glad over at det ikke ble noe ut av dette stilløse forslag.

Foruten denne tegning, finnes også blant kirkens dokumenter fra 1813 tegninger av Sør-Fron kirke i Gudbrandsdalen, både i grunnplan og eksteriør. Det er grunnriss av Røros kirke som ble bygget 1780—84, og av Kongsberg kirke som var ferdig 1761. Alle disse kirkene har det til felles at prekestolen står over alteret. Grunnplanen i Kongsberg kirke er rektangulær, i Fron ottekantet, og på Røros har man den åttekantede form i skipet avbrutt av et korparti med alter og prekestol. Derved får denne kirke karakter av langkirke. Gallerier går langs veggene i lengderetningen.

Denne form for kirker ble alminnelig under Christian VII, (1766—1808), ved siden av kors- og langkirkeformen. Det er sagt at den svarte til rasjonalismens religiøse oppfatning, som satte den kristelige opplysning over liturgien og derfor gjerne ville gjøre kirken til en foredragssal. Når vår kirke fikk prekestolen over alteret, så er det altså slett ikke noe helt enestående, men i pakt med nye tanker i samtidens arkitektur.

Det var imidlertid uhyre vanskelig å finne fram til en type som folket kunne anerkjenne. Bøndene, og sikkert også mange av de jevne borgere, ønsket en korskirke av tre, fordi den ble billigst. Men storkjøpmennene har nok ment at en slik kirke ville bli for lite monumental. Og særlig Mathias Knutzen. Han hadde nok måttet skrinlegge sin første fantastiske plan, men det er mye som tyder på at han har holdt fast på den firkantede form, kvadrat eller rektangel. Muligens har han stått nokså alene med dette syn i bygningskommisjonen. For flertallet holdt på korskirke av tre.

Men Knutzens plan har nok vært kjent av departementet. For i 1815 kom dette inn i bildet. Omkring 5 år var gått siden kirkebrannen, og man var ikke kommet til enighet. Bøndene hadde flere ganger klaget over at man ingen kirke fikk. Det

var derfor naturlig at departementet ønsket en avgjørelse så snart som mulig. Og i april 1816 sendte det et skriv til stiftsdireksjonen i Christiansand, og i dette får kommisjonen klar beskjed. I brevet sier departementet at det er «blevet underrettet om at Commissionen for Kirkens Oppbyggelse i Mandal vedbliver den engang tagne Beslutning om at den nye kirke skal oppføres i form av et kors». Dette var imot departementets syn.

Derfor henvendte det seg til byggmester Löser i Christiania med anmodning om å lage en passende tegning til en kirke i Mandal og foreta nødvendig materialberegning. Han skulle også angi «de Grunde som maatte tale for den Form som maatte vælges». Departementet sender Löser's tegning til stiftsdireksjonen og ber om å få honoraret ordnet. Det kan etter departementets mening ikke settes til mindre enn 3—400 Rdl.

Dette bes kunngjort for bygningskommisjonen i Mandal. Tegningen og de grunner som taler for den avlange form, skal kommisjonen så ta stilling til, likeså til arkitekt Löser's honorar.

Det er høyst sannsynlig at Mathias Knutzen, som kommisjonens formann, har gitt departementet opplysning om de divergerende syn på hvilken kirketype man skulle velge.

Samtidig med at stiftsdireksjonen legger disse saker fram for bygningskommisjonen, gjør den også oppmerksom på departementets skriv av 30. oktober 1815. Der heter det at i «Tilfælde Vedkommende skulle vedblive at foretrække Kors-Bygning, vil Regjeringen neppe samtykke i Anviisning af det til saadan Bygningsmaade udfordrede Quantum Tømmer af de benificerede Skove».

Dette var jo kraftig skyts i en tid med nedgående konjunkturer. Kunne man ikke rekne med tømmer fra de offentlige skoger, ville det være ytterst vanskelig å få reist en ny kirke. I alle fall ville byrdene bli uoverkommelige.

Departementet tvang på den måten fram en avgjørelse. Etter den lange ventetid var det nok nødvendig. Bøndene hadde klaget over at de ingen kirke fikk. Og det var mange jevne borgere som mente at man burde satset på en mindre korskirke, som jo lot seg reise på forholdsvis rimelig tid.

ARKITEKT LÖSER'S PLAN

I brev av 26. mars 1816 sendte byggmester Löser tegning og gjorde rede for planen. Han presenterer den som «den af Departementet forlangte Tegning over en Kirke for Mandal». Ved utarbeidelsen har han tatt hensyn til den oppgitte folkemengde og fastsatt kirkens størrelse slik at omkring 1500 kunne rommes i den. Det er ikke rimelig at halvparten av innbyggerne vil innfinne seg i kirken på samme tid, sier han, og den ville da være tilstrekkelig stor hvis omtrent 1000 mennesker kunne gå inn. Når han har valgt det største prosjekt kan det henge sammen med ønsket fra byens storkjøpmenn med Mathias Knutzen i spissen.

Arkitekt Löser forutsatte at kirken skulle bygges av tømmer. Derfor innrettet han de underste pillarer slik at de kunne synke like mot det utvendige tømmer. Dette forebygget svikt i pulpiturer. Han har dessuten innrettet konstruksjonen på å forhindre at det utvendige tømmer «efterhaanden skulde kaste sig», noe som ofte skjer med lange tømmerlengder.

Om innredningen forøvrig skriver han: «Alteret er sat frit, saaledes som brugeligt er i de nyest indrettede Kirker, hvor med Præsten undgaar at vende Ryggen til Menigheden medens han mæsser.»

Orgel kan lett settes inn i den enden av kirken som er like overfor prekestolen.

For at trekk kan unngås har man bare innrettet to innganger «hvilket ogsaa er tilstrekkeligt og hvorved man tillige undgaar at vanzire Kirkens udvendige Side».

For at man ikke skal få unødige utlegg har han innrettet den så enkel som det «kan bestaa med saadan Bygnings Bestemmelse og Værdighed».

Han har utstyrt kirken med tårn, da han trodde at Mandals innbyggere muligens kunne ønske det, «og et smagfuldt Taarn saa alene vil pryde Kirken, men tillige Byen».

Han leverer så en foreløbig materialberegning og holder seg til furu og gran, ikke eik som det ved bygningen ble brukt til sviller og søyler.

Dernest drøfter han inngående kirkeformen og gir et lite

innblikk i katolsk og protestantisk tradisjon. De katolske kirker har flere altere hvor de forskjellige tjenester kan forrettes. I katolsk gudstjeneste spiller undervisning ved prekenen ingen rolle, «men desmere Ceremonier og Offertjeneste».

Når man valte korsets form, så var det fordi man den gang trodde at denne form hadde noe hellig ved seg. Men en slik fordom kan man neppe holde opp i protestantiske land i våre dager.

Denne Löser's argumentasjon synes noe påfallende. En kan ikke si at korsformen i særlig grad karakteriserte den katolske kirkebygning. Grunnplanen både i romansk og gotisk kirkearkitektur er ofte rektangulær eventuelt med sidekapeller. En får en følelse av at han her vil slå et slag for den nyklassiske form han foretrakk.

De andre argumenter han fører fram, har en ganske annen vekt. I en korskirke, sier han, går det med langt mer tømmer enn til en firkantet eller avlang, selv om dimensjonene kan være mindre. Dessuten er det i en slik kirke umulig å finne noen «fuldkommen beqvem Plads til Predikestolen». Presten kan ikke bli sett og hørt like godt fra alle deler av kirken. Og er kirken stor, kreves det en usedvanlig stemme og anstrengeelse, noe som kan være farlig for prestens helbred. Inn- og utgangen i en korskirke er heller ikke «beqvem». Det oppstår lett en ulidelig trekk, som kan holde folk borte fra å søke gudstjenesten.

På grunn av disse forhold har han foretrukket «den lange «Firkant» som den minst kostbare, og den som skaffer kirken et vakkert eksteriør. Både prest og menighet er best tjent med den.

Han håper at tegningen og de grunner han har underbygget den med, måtte finne departementets bifall, og at Mandals innbyggere måtte bli tilfreds med å følge den.

Arkitekt Löser hadde antydnet at det var mulighet for en mindre kirke til 1000 mennesker, men han hadde valgt den største, som han trodde skulle romme halvdelen av befolkningen. Allerede 16. april ba bygningskommisjonen soknepresten om å sende inn oppgaver over antallet innbyggere i hele soknet og i Mandal, Malmø og Kleven for seg. De siste

var etter overenskomsten av 1810 pliktige til å bygge den nye kirke. Og liste over antallet innbyggere var nødvendig for å foreta utligning av bidrag til kirkebygget. Men oppgaven for hele soknet var av betydning når det gjaldt å bestemme kirkens størrelse. Man valgte den største. Det svarte temmelig nøye til folkemengden. Det var 1. april 1815 i Mandal 1045 mennesker, på Malmø 396 og i Kleven 205, i Halsaa sokn 1305, altså tilsammen 2951. Halvparten kunne da gå inn i den planlagte kirke.

VÅR KIRKE OG TIDENS BYGNINGSSKIKK

Vårt kirkebygg viser på mange måter sammenheng med tidens stil ute i verden, både på kontinentet og i Amerika.

Arkitekt Jørgen Gerhard Löser (1777—1829) var en betydelig arkitekt, utdannet ved akademiet i København. Han var påvirket av professor C. F. Hansen, Danmarks største arkitekt på den tid. Hans arbeid med Christiansborg slott, som brente 1884, er anerkjent av fagfolk som et betydelig arbeid. Også domkirken i København, Vor Frue Kirke, er hans verk. Den gamle domkirke ble ødelagt ved engelskmennenes bombardement 1807, og C. F. Hansen bygget den opp i en helt ny form. Ser man nøyer til, er det *noen* likhet med Mandal kirke. Den er langkirke med tønnehvelv og søylerader langs langsidene, et typisk nyklassisk verk. Den er forholdsvis enkel. Men dette er ikke resultat verken av åndsfattigdom eller pengemangel, men nettopp uttrykk for en uttalt arkitektonisk tanke. De klassiske, rene linjer gjør den monumental.

Det samme kan vi si om Löser's Mandal kirke. Riktignok er det betydelig forskjell i konstruksjonen. Mens søyleradene i domkirken er trukket inn mot langveggene, står de i Mandal kirke lenger ut mot midten og gir plass for rommelige gallerier. De går også fra gulv til tak, mens de i domkirken er reist på galleriene som har losjeaktig underbygning. Vår kirke får tre skip, mens domkirken mer samles om hovedskipet. Dessuten har domkirken apsis hvor alteret står, mens dette i Mandal kirke er satt under en fremskutt korvegg hvor også

prekestolen er anbrakt. I domkirken står prekestolen derimot på den ene langvegg. Dette gjør at akustikken ikke er så helt god, mens den i Mandal kirke må sies å være ganske enestående bra, når man tar i betraktning det store rom. Löser har tydeligvis arbeidet med å finne det rette sted å anbringe prekestolen, det kom jo også tydelig fram i den redegjørelse han sendte med tegningene. Han legger avgjørende vekt på at folk skal kunne høre. Noe nytt var det riktignok ikke å sette prekestolen over alteret. Som vi har sett var det tilfelle i flere av de kirker som bygningskommisjonen hadde skaffet tegninger av, bl. a. Røros, Kongsberg, Sør-Fron. Men det nye er vel den fremskutte gavl med møne i klassisk vinkel.

Utvendig sett likner Mandal kirke domkirken ved tårnets plassering. Ellers er de forskjellige, da domkirken er i stein, mens vår kirke er bygget av bindingsverk og tegl med utvendig bordkledning. Likheten består vel ellers mest i at de to arkitekter har hatt noe av samme måte å arbeide på med disse litt tunge empirikirker. Til tross for at Mandal kirke er av bindingsverk og tegl, så har man flere steder behandlet materialet som om det skulle ha vært marmor eller stein.

Löser var mest fortrolig med stein som materiale. I 1812 ble han kalt hit fra København av grev Herman Wedel for å ombygge Jarlsberg hovedgård, og hadde siden hatt arbeid med ominnredning av den daværende kongebolig, Paleet i Christiania. Mest karakteristisk for materialbehandlingen er vel hjørnene på vår kirke. Bordkledningen er her avbrutt av større flater som likner blokker og som lett gir en illusjonen av m a r m o r . Man har arbeidet med materialet ikke som om det var tre, men stein.

Det er høyst interessant at noe av den samme materialbehandling, finner vi tidligere så langt borte som i Virginia i Amerika. Der bygget general, senere president George Washington hovedbygning på sitt gods, Mount Vernon. Han hadde flyttet inn der som nygift 1759. Da var huset forholdsvis lite, og den karakteristiske søylerad var ennå ikke satt opp. Washington var sin egen arkitekt. Han lånte og tok opp hva han trengte av idéer fra samtidig arkitektur og fra illustrerte bøker i faget. Og en detalj ved hans byggverk var nettopp at han

utnyttet trematerialet på liknende måte som det siden ble gjort ved byggingen av Mandal kirke. Huset ble kledd med bord av Virginia-furu, disse var tilslipet eller tilhugget med skjev-vinklede kanter slik at de skulle gi inntrykk av steinblokker.

Denne detalj fra Mount Vernon behøver ikke nødvendigvis å ha sammenheng med kontinental arkitektur. På samme grunnlag, den romerske klassisisme, utviklet amerikanerne i empiriens tidsalder sin egen stil. Men om det ikke skulle være noen direkte sammenheng mellom Mount Vernon og vår kirke, så er denne detalj interessant. Den viser da at man i vidt forskjellige deler av verden kan komme fram til samme arbeidsmåte når et felles grunnlag er gitt.

Forøvrig finnes det i New England-området i De forente Stater nok også andre byggverk som har noe til felles når det gjelder byggemåte, bl. a. en kirke som er påfallende lik vår.

DEN ØKONOMISKE BAKGRUNN

Grunnlaget for Mandals velstand ved overgangen til 1800-årene var lagt i siste halvdel av det 18. årh., særlig under stormaktskrigen etter den nordamerikanske frihetserklæring 4. juli 1776. Vårt land hadde allerede fra 1650-årene en betydelig tre-lasthandel med England og helt fram til 1812. Dette samkvem med England førte til at handelsfolk oftest ble orientert mot denne nasjon, mens embetesfolk helst vendte seg mot kontinentet.

Den krigskonjunktur som ble følgen av stormaktskrigen fikk i særlig grad betydning for Sørlandet. Ladestedet Mandal oppnådde en meget betydelig rettighet: kjøpstadmessig næringsfrihet med rett til fortolling av alle slags varer. Den norske handelsflåte vokste fra 1776 til 1783 fra 546 til 844 skip, og i lester drektighet nesten til det dobbelte.

Mandal hadde 27 næringsdrivende som eide 17 skip. For vår by var krigsårene er glimrende tid, kanskje i høyere grad enn vanlig ellers i landet. Handelen med England, og også Nederland, førte til en slik velstand at handelshusene hadde store

ressurser da nedgangstiden begynte. Men mange hadde nok plassert sin kapital i innenlandske verdier, og det skulle senere få slemme følger.

Da kirken brente i 1810 kunne en mann som Mathias Knutsen — som vi har sett — foreslå et kjempebygg. Han måtte da enda rekne med en sikker økonomisk grunn under de store handelshus, iallfall når det gjaldt hans eget. Men årene gikk før man kom igang med kirkebygningen. Fra 1811 merkes nedgang, men ikke særlig sterkt. Selv om vi formelt var i krig med England, så førte vårt land i realiteten en annen utenrikspolitikk enn Danmark. Det gikk derfor forholdsvis bra inntil 1812. Da inntraff det flere ulykker for landet. For det første ble forholdet til England sterkt forverret og avsetningsmulighetene for våre varer nesten håpløse. Så ble 1812 det svarteste uår man hadde opplevd med sult og barkebrødstider, og en misnøye som undertiden ga seg utslag i uroligheter.

Etter 1807 hadde det vært et uigjennomtrengelig rot i det danske pengevesen. Speciedaleren var lovbestemt hovedmynt. Omregnet i kroner fra før siste verdenskrig ville det svare til vel kr. 4. Men storparten av pengesedler lød ikke på speciedaler, men såkalt «dansk courant», D. C. Den hadde en lavere verdi, ca. kr. 3,20. Under krigsinflasjonen sank kursen på denne slik at det gikk 1760 kourantdaler på 100 speciedaler. Så kom statsbankerotten i 1813. Ved forordningen av 3. januar dette året ble det opprettet en ny seddelbank, Riksbanken. Riksbankdaleren skulle nå avløse de gamle kurantdalere og svare til halvdelen av en sølvspeciedaler. Denne nye daler fikk imidlertid to verdier, navneverdi, d. v.s. det den lød på, og sølvverdien. Denne siste verdi var stabil. Riksbankdalerens navneverdi derimot, sank snart til nesten ingenting.

Med disse sedler kunne man så innløse de nyere fordringer. Da mange forretningsfolk hadde verdier i faste eiendommer, ble nå disse innløst i stor utstrekning. Det fortelles at en bonde i Holum hadde solgt en hest for 12.000 riksbankdaler og deretter reiste ned til Giert Giertsen i Mandal og innløste sin gård for halvdelen av det han hadde fått for hesten.

Dr. Bugge forteller i sin bok «En Sørlandsby» at Giert Giertsen pleide å jage slike folk på dør med en jernalen.

Inflasjonen fortsatte. Eidsvollsforsamlingens forsøk på å stanse den førte ikke fram. Derimot nedsatte Stortinget en femmannskomiteé til å utrede grunnlaget for et norsk pengevesen. Stortinget skulle innby til opprettelse av en ny bank. Hvis det ikke ble tegnet nok til et sølvfond skulle det utlikes en formuesskatt i sølv eller sølvvaluta. Denne sølvskatten var hard og tappet landet for verdier og kunstsatter. Den nye bank fikk navnet Norges Bank. Riksbanken skulle avvikle når den nye kom igang, og fra 1. januar 1819 var banken forpliktet til å innfri sedlene med sølv-mynt.

Selv om man nå hadde et grunnlag å bygge på, så varte krisen langt ut i 1830-årene. Og startåret for Norges Bank 1816 står som et merkeår. Det var fra da av og flere år framover blitt rent eventyrlig vanskelig å oppnå lån selv til de mest produktive formål.

I denne tiden skulle man reise en av landets, ja, av Skandinaviens største kirker. Arkitekt Löser's plan var tross sin enkelthet monumental og stort tenkt. Det synes å være et kolossalt misforhold mellom planen og tidens økonomiske evne. Og et likeså stort misforhold mellom den kongelige resolusjons krav og hva man med rimelighet kunne vente.

Allerede 4. april 1815 var det ved regjeringens resolusjon bestemt at arbeidet med å reise kirken skulle ta til straks, og at det ble å fullføre innen utgangen av 1816.

Men bygningskommisjonen sendte 3. juni samme år en søknad til Kongen om utsettelse. Det er viktige grunner man fører fram i den ansøkningsen. Av den forrige kirkes midler er «aldeles intet i Behold», alt var brukt til forberedende arbeider. Man hadde hatt et møte med kirkens forrige eiere for om mulig å få Halsaa sokn til å delta i kirkebyggingen, men de viste til den overenskomst som var inngått i 1810, og som bestemte at Mandal, Malmø og Klevens innvånere skulle bygge kirken.

Man søker derfor staten om et byggelån mot at samtlige innvånere «Een for alle og alle for Een» borget med deres eiendom for at den inngåtte forpliktelse ble holdt. Da man ikke «har det ringeste» til å begynne med tør man ikke søke om mindre enn 50.000 Rbdlr. N. V.

Da innbyggerne har forandret den tidligere beslutning om å bygge i stein er det ikke sikkert det er mulig å drive ut alt det tømmer som trenges til en trekirke på bare en vår, fordi man jo ikke vet hvordan vinterføret vil bli.

Men hovedargumentet for en utsettelse er dog innbyggernes økonomi. «Mange og store Hendinger forårsagede deels ved den langvarige Krig og end mere ved den sørgelige Forandring i Pengevæsenet har gjort Kirkens Opbygning næsten til en Umulighed». Det har vært innbyggernes «inderligste Ønske» å skaffe seg en kirke, men hvis det skulle oppfylles, ville det for mange bety «ganske at vorde ødelagt». «At udrede paa engang Bekostningen til den nye Kirke vilde forårsage Ødelæggelse i Bund og Grund for mange, ja, for de fleste blandt os.»

Noe lån fikk man ikke av regjeringen. Og da det ble sendt en liknende søknad til Stortinget, gikk det likedan der, selv om sorenskriver Rested som tingmann gjorde sin innflytelse gjeldende.

Derimot ble kirkebyggingen utsatt et par år. Departementet begynte selv å arbeide med saken rimeligvis i kontakt med Mathias Knutzen og sorenskriver Rested. Arkitekt Löser ble kontaktet som vi tidligere har sett, og i 1817 var planene klare. Den kgl. resolusjon om byggingen ble gitt 5. sept. 1817.

Det nevnes straks at det ikke kunne gis noe lån av statskassen, men det «overlades til Indvaanerne i Mandal, Malmø og Kleven, selv at opføre Mandals Hoved Sogns Kirke, imod at de beholde det af de benifiserede Skove udviste Tømmer til frie Raadighed.»

Vilkårene var at arbeidet skulle påbegynnes straks, fundamentmuren være ferdig innen årets utgang, og kirkebyggingen med inventar innen utgangen av 1818, slik «at Gudstienesten fra Begyndelsen af Aaret 1819 med Anstændighed kan holdes i den.»

Hvorvidt det var anstendig å gi denne ordre så sent på året hadde nok ikke departementet tenkt over. Tvert imot pålegger resolusjonen innbyggerne under utpantnings tvang å betale 50 Sp.dlr. pr. løpende uke i mulkt til Mandal fattigkasse, for de arbeider som ikke var ferdig til fristen.

ARBEIDET BEGYNNER

Så måtte da arbeidet med fundamentmuren ta til senhøstes 1817. Steinene fra den brente kirke ble brukt til muren. Det var spennende å se om regn eller frost skulle hindre arbeidet så fristen ikke kunne holdes. Og enda mer spennende hvordan det skulle gå med å drive ut tømmer når man bare hadde en vinter å gjøre det på. Det er et under at noen hadde mot til å ta fatt under så meningsløse arbeidsforhold.

Men bygningskommisjonen tok fatt, med Mathias Knutzen i spissen. Ingeniørkaptein Sibbern fra Christiansand var blitt byggeleder eller overoppsynsmann. I bygningskommisjonens første møte 18. oktober 1817 behandlet man et overslag fra ham over de trematerialer som måtte skaffes i vinterens løp og hva det foreløpig trengtes av murstein, kalk og spiker.

Fra første stund gjør man ham oppmerksom på at bygningskommisjonen står til ansvar overfor befolkningen i Mandal, Malmø og Kleven.

20. november ble det besluttet at de 800 rdl. han hadde mottatt skulle ansees som forskudd «paa hvad han tilkommer som Belønning for hans Umage med at have Overopsynet med Kirkens Bygning». Men man ber ham bestemme hvor mye han skal ha i honorar. «Man gjør opmærksom paa at Commissionen nødvendig maa have en Bestemmelse herfor, da den staar Stedets Indvaanere til Ansvar for sine Handlinger, og maa intet foretage af Vigtighed uden Indvaanernes Samtykke». På den annen side var kommisjonen også ansvarlig overfor de overordnede myndigheter, og dette forhold skulle senere komme til å bringe den opp i store ubehageligheter.

Det er først og sist de økonomiske problemer man fikk å stri med. Man måtte tidlig ut på lånemarkedet. De foreløbige utlegg som Knutzen hadde hatt og rivningen av kirkeruinen kom på over 10.000 Rdl. Kapitalen bestod av bøndenes engangsbidrag, assurance-summen for kirken og offer fra kirkene i Kristiansand, Arendal og Øster Risør, i alt vel 5.500 Rdl.

Allerede i november 1817 nevnte kommisjonens medlem N. Benestvedt, at den hollandske kjøpmann van der Zee hadde sagt at han kunne tenke seg å yte et lån på 20.000. Lånet kunne

stå uten avdrag i 5 år og avbetales terminvis i løpet av de neste 5. Man besluttet å skrive til van der Zee og be ham skaffe et lån på 10—15.000 på disse vilkår med pant i kirken til første prioritet. Men kommisjonen kan ikke foreta noe bindende uten innbyggernes samtykke, så det blir bare en forespørsel «om man herudi kan inlade sig». Og det gjorde man heller ikke.

Den første «Licitations-Forretning» til innkjøp av materialer ble holdt på Tingstuen i Mandal 24. november 1817. Kapt. Sibbern hadde gjort et overslag og satt betingelsene for kjøp av trematerialer. Det ble stillet store krav til kvalitet. Hør bare: «Liciteten paalægges at levere frisk og god Egelast saa ræt og fri for Bøininger som mulig, og Lengden jo større jo bedre.» Man skulle i første omgang ha 3903 løpende fot, og tømmeret måtte holde 10 tommer i høyden og 9 i bredden.

Det kom bare tilbud på vel halve partiet. Dernest skulle man ha «20 Stykker Egetrær til Dragere, 18 Fod lange, 12 Tommer høie og 10 Tommer brede.» Men her kom intet tilbud. Derimot fikk man tilbud på 240 tylfter undermåls bord. Det ble ved denne forretning kjøpt for 976 norske speciedaler eller i riksbankpenger 9.765.

Siden lastehandlerne på stedet ikke kunne skaffe det nødvendige kvantum måtte man sørge for å få det fra «længere bortliggende Steder og Skove».

Litt tømmer fikk man fra Holum, men det aller meste fra Øyslebø, Bjelland og Valand i Konsmo, da disse steder hadde skog som fra gammelt av hørte det offentlige til, såkalte «benifiserte» skoger. Som vi har sett fikk kirken bidrag fra disse. I Øyslebø skulle det etter fogdens anvisning drives fram 45 tyfter 2 st. Av materialene skulle 2 tyfter og 4 st. være 20 alen lange, d.v.s. ved 12,5 m. Det manglet likevel 188 løpende fot, og kommisjonen måtte derfor senere gi innberetning om det til Stiftsdireksjonen.

I Bjelland «benifiserede Skov» skulle det drives 37 tyfter. Kommisjonens handelskyndige medlemmer, Kock og Benestvedt, skulle reise til Bjelland sammen med en mann som var kyndig i tømmerhandel, Gase Knudsen. Han hadde ordnet det slik i Øyslebø at bøndene som drev lasten fram, skulle

ha halvdelen for arbeidet. Nå påla bygningskommisjonen de tre forhandlere at de ikke måtte gi mer enn halvdelen for framdriften, helst mindre, og det måtte opprettes skriftlig kontrakt.

Vinteren 1817—18 ble det gjort fortgang med å skaffe de nødvendige materialer og legge alt til rette for å komme i gang med bygningsarbeidet våren 1818. I november 1817 kunne nemlig Jacob A. Knutzen, sønn av Mathias Knutzen, meddele at fundamentsmuren var ferdig. Han var leder av arbeidet, og kjøpm. Thomas Salvesen kontrollør. Tilsynet hadde tatt 20¼ dag, og han ber om et honorar på 15 riksbankdaler pr. dag, ca. kr. 7,50 etter pengeverdien før siste verdenskrig. Kommisjonen roser Knutzen «for den Møje og utrættelige Flid han har viist med Fundamentets Anlæg». Denne ros var i høy grad fortjent. Muren har vist seg å være fagmessig ypperlig utført.

Bygningskommisjonen har fra første stund vært innstilt på å oppføre et kirkebygg av høyeste kvalitet. Kirkeinspektørene og Stiftsdireksjonen måtte bremse på flottheten i et brev fra februar 1818. I skrevet står at det tillates «naar Undersvillerne, eller det Tømmer som ligger paa Fundamentet, og de saakaldte Dragere forfærdiges af Eeg, maa de øvrige Sviller og Bomstykker være af Furu, dog at Tømmerets Dimensjoner ganske bliver efter Overslaget».

Det gikk noe bedre ved den annen «Licitations-Forretning» enn ved den første. Men heller ikke da kom det anbud på leveranse av tømmer til pillarer og bomstykker. Handelen var ganske betydelig: 1517 Spdlr. Og den skulle godkjennes av innbyggerne. Kommisjonen håpet på en tallrik forsamling av stedets embetsmenn, handels- og skipperborgere. Det var nok især disse stender som måtte punge ut til den nye kirke. Det møtte ca. 30, og de avgitte bud ble godtatt.

Det gikk naturligvis også med tilsvarende store kvanta av andre bygningsmaterialer. I april 1818 tilbød kjøpm. M. C. Knutzsen «12 Læster lædsket Kalk», 6000 4 toms bygningsøm og 9000 3 toms. Dette var altså noe en byens kjøpmann kunne skaffe. Men det krevdes stadig mer. I mai rekvirerte bygningskommisjonen 14.280 stykker dobbeltnagler eller 4 toms bygningspiker, 209.000 murstein, 80 lester kalk, 15.000 takstein,

1000 st. 9 toms bygningsøm, 4000 st. 9 toms, 5000 st. 6 toms. Mathias Knutzen skulle korrespondere med verkene om kalk var til å få kjøpt av de jekter som var ventet. De 15.000 takstein og 200 mønestein skulle skaffes direkte fra Holland.

Denne første bestilling gir et innblikk i de mengder av bygningsmaterialer som trengtes. Bare partiene av kalk utgjorde tilsammen 1104 tønner. Og det skulle ikke bli med disse bestillinger. Stadig vekk måtte det nye til. Men det vil føre for langt å ta med alle disse innkjøp av materialer og bygningsartikler som foregikk til flere år etter at krigen av innviet.

KIRKEN BRINGES UNDER TAK BYGGEÅRET 1818

Til å begynne med hadde man ingen kapital i kirkens kasse. For å komme igang med murene hadde en del personer 26. sept. 1817 ytet bidrag mot å få dette avskrevet ved senere utlikninger. Der er fogd Echorn oppført med 23 spdr., M. C. Knutzen 40, G. Gjertsen 60, C. Brodersen 24. Det var altså ikke små beløp man fordret av byens velstillede menn.

Da murene var ferdig senhøstes samme år, foretok bygningskommisjonen straks en utlikning 12. desbr. 1817 på i alt 6085 rbd. I mars det følgende år var over halvparten av dette beløp innbetalt, og det må sies å være ganske bra.

Våren 1818 kom bygningsarbeidet igang for full kraft. Man drev med en mengde folk. Omkring 30 tømmermenn og likeså mange håndlangere, 5 murere og 10—11 snekkere var i sving, og det gikk med svære kvanta materialer ut etter sommeren. Pengene kom foreløbig nokså bra inn. Enda i august 1818 hadde man fått inn debitorenes gjeld «paa Sadlemager Borch nær». Hos ham var utpantet «en udstoppet Sofabank med blaat sribet Betrek», og man ber sorenskriveren få den solgt med første auksjonsforretning. Det ble ikke siste gang man måtte realisere slike panter, det kom til å høre til dagens orden.

Selv om bidragene i første omgang gikk bra inn, ble situasjonen snart alvorlig. Til en kreditor skriver kommisjonen i august 1818 at den med største fornøyelse skulle ha betalt

straks. Men da innvånerne på grunn av den herskende penge-
mangel ikke kan utrede de pålignede beløp, så er kirkens kasse
«aldeles blottet for Penge». Neppe halvdel av arbeidsfolkene
kan få sin ukelønn utbetalt. Men så snart kirkens kasse får
de påtegnede bidrag, skal man se å få avgjort om ikke det
hele, så dog iallfall det halve av fordringen.

Den første utlikning strakte ikke langt. Nye måtte til. Det
var utvilsomt en blandet fornøyelse for likningsmennene, og
innen året var ute, erklærte Tobias Wattne at han ikke kunne
være likningsmann, likeså fogd Echorn «som aldeles ikke ville
mer».

Det kan man nok forstå. For utlikningene fulgte slag i slag
det året. Slik som arbeidet ble forsert, gikk det store summer
med både til bygningsartikler og til arbeidslønn. Allerede 2.
november skrev man ut 5te likning til kirken. 4de likning var
21. september, og den var på 18.000 rbdlr.

I et brev til stiftsamtmannen fra bygningskommisjonen får
en et klart innblikk i forholdene. Foranledningen til brevet
var at man ikke kunne holde den tidstabell regjeringen hadde
satt ved sin resolusjon. Den gikk nemlig ut på at kirken skulle
være så ferdig ved årsskiftet 1818—19 at gudstjeneste kunne
holdes i den. Man måtte derfor underrette stiftsamtmannen
om at det ikke var mulig å komme så langt. Det var i september,
og om få uker kunne kulden sette inn, så alt utearbeid måtte
opphøre. Kommisjonen sier at på grunn av den store penge-
mangel og uformuenhet hos innbyggerne har man ikke bragt
det så langt som ønskelig. Begge etasjer treverk er oppført,
og underste etasje utfyllt med murstein. Hvis bidrag kan fåes
inn ved utlikning, håper man i høstens løp å få kirken under
tak og hele bindingsverket utfyllt med murstein.

Men kommisjonen peker på at det vil kreve stor oppofrelse
fra borgernes side, da de i løpet av et år har ytet omtrent
40.000 Rb.dlr. N.C. Kommisjonen har nettopp foreslått en
utskrivning på 18—20.000 Rb.dlr., og dette er alt hva inn-
byggerne kan tåle dette år «uden at lide alt for stort Tab af
hvad der udfordres til deres og Familiers Ophold».

Men da kirkebygningen allikevel ikke er blitt så ferdig som
regjeringens resolusjon av 5. september 1817 forutsetter, ber

kommisjonen amtmannen gjøre sin innflytelse gjeldende hos
regjeringen, så arbeidet kan opphøre for året når kirken
bringes under tak og bindingsverket utfylles med mur.

Regjeringen gikk med på bygningskommisjonens forslag
5. desember 1818. Det var ikke annet å gjøre.

Allerede ved utgangen av dette første bygningsår så det
mørkt ut. Kjøpm. Thomas Salvesen, som var reknskapsfører
for arbeiderne, måtte meddele at kirken skyldte arbeiderne
1946 rb.dlr. Bygningskommisjonen sier i sin forhandlings-
protokoll at restanser fra tidligere likninger ikke på noen måte
vil strekke til «at betale forannævnte Gjeld til Arbeiderne samt
de øvrige Fordringer som ennu fra forrige Aar ere uafgjorte». Man
måtte derfor allerede i begynnelsen av 1819 gå til en ny
utlikning på hele 12.000 Rb.dlr.

Men selv om 1818 hadde vært et år da Mandal's borgere
måtte ta et krafttak for sin nye kirke, så kunne de da se resul-
tater. Jacob A. Knutzen, som var tilsynsmann under kaptein
Sibbern's overtilsyn, skriver 18. desember: «Det er mig en
særdeles Fornøielse at kunne herved underrette den ærede
Commission om at Kirkebygningen er nu gandske bragt under
tag, da de sidste Tagsten er i Dag bleven paalagt.

Taarnet er vel ikkun forsynet med interimistisk tag, fordi
den nærværende Aartid forbyder at bringe det til den bestemte
Høide, og at dække det allerede opførte var nødvendig for den
øvrige Bygnings Skyld.

Det overmaade skionne og rolige Veir som vi har haft i
denne Sommer og høst, har saaledes begunstiget dette Arbeide,
da det ellers er ualmindelig at have et saa vedholdende godt
og mildt Veir saa seent på Aaret.»

BYGGEÅRET 1819

Bygningskommisjonen var klar over den trøstesløse økono-
miske stilling, og sendte derfor allerede 13. februar 1819 søk-
nad til Norges Bank om lån til kirkebygget. I brevet sier
kommisjonen at det mål man sikter mot er å «fremme Kirkens

nødvendige Indredning, saaledes at den inden Aarets Udgang kan være såvidt færdig at Guds Tieneste med Anstændighed kan holdes deri».

Når en ser på resultatet av utlikningene forrige år, så tror kommisjonen at hvis utskrivningene skal fortsette, vil folk ikke være i stand til å betale «uden at den Største Deel af Indvaanerne blive dermed aldeles ødelagte». Derfor søker man om lån av banken mot første prioritets sikkerhet i kirkebygningen. Desuten skulle innbyggerne i Mandal, Malmø og Kleven «samtlige garantere for Laanet». Det ble nevnt en avbetalingstid på opp til 20 år. Kommisjonen slutter med å si at når en tar hensyn til arbeidets størrelse, og «de høyst uheldige Conjunctioner», tror man å burde søke om et lån på 10.000 Sp.dlr. Man garanterer at lånet bare skal brukes til å gjøre kirken ferdig, og at renter og avdrag skal ordnes ved utlikning på indvånerne.

Brevet ble første gang feil ekspedert. Det skulle ha vært sendt direksjonen for Norges Bank i Trondhjem. Kommisjonen fikk beskjed om dette og sendte med et følgeskriv hvor man ennå en gang understrekte den alvorlige situasjon. Den ber også stiftamtmanden la sin erklæring følge med. Kommisjonen hadde bedt ham anbefale lån, og sier at de økende restanselister viser at folk ikke klarer utlikninger som følger så hurtig på hinannen.

Det var store summer innbyggerne alt hadde punget ut med. I lånesøknaden til Norges Bank nevner kommisjonen at de gikk opp i 7.500 sp.dlr. Likevel måtte man alt vårvinteren 1819 utskrive likning nr. 6 med 1800 sp.dlr. Og i brev til fogd Echorn klaget man over de tiltagende restanselister og gjelden til arbeiderne som snart burde betales. En spør derfor fogden om han vet om offentlige midler man kan få lånt av.

Samtidig ga misnøyen hos borgerne seg uttrykk. I april 1819 mottok kommisjonen et brev av 18. mars undertegnet av innvånere i Mandal, Malmø og Kleven, «dog største Deelen af Arbejderklassen og ikke et ubetydeligt Antal af Handlende og Søfarende». I brevet erklærer disse «at de aldeles ikke saa sig i stand til at udrede flere Ligninger til Kirken saalenge Mangel paa Penge og Fortieneste samt det Nødvendige til

Livets Ophold existerer.» De fraber seg derfor flere utlikninger.

Til dette svarer kommisjonen at «det aldeles ikke i nogen Maade staar i Commissionens Magt at kunne bevirke det.» Den ser seg fremdeles nødt til å utlikne beløp etter stand, formue og næring. «Commissionen er fuldkommen overbevist om hvor haard denne Fremgangsmaade er», og kan bare beklage at det ikke står i dens makt å gjøre noen forandring. Den gjør imidlertid oppmerksom på at det er søkt om lån i Norges Bank.

Det ble en vanskelig vår både for bygningskommisjonen og for innbyggerne. Kirken hadde store utbetalinger til fremdrift av skog i Øyslebø og Bjelland. Andre bygningsmaterialer skulle betales, og det dreide seg om store partier.

Kjøpm. Giert Giertsen, som tidligere var byens rikeste mann, sendte rekning på det store parti takstein og murstein han hadde levert. Men kommisjonen trakk ham da samtidig for 975 sp.dlr. som han hadde i restanse på utlikningen siste halvår av 1818. Som en skjønner dreier det seg om veldige summer som Mandals store forretningsfolk måtte ut med. Og kirkens kasse var så tom at man ikke maktet å betale en rekning på 60 sp.dlr. på grunn av «den herskende overordentlige Penge-mangel».

17. mai 1819 var en ulykkens dag for kirkebyggerne. Det var umulig å betale innkomne reknings, og bygningskommisjonen klager over at det går smått med å gjøre likningene ferdig, og bidragene kommer så sent inn, noe som «dessverre er en Følge af de indskrenkede Conjunctioner».

I tillegg til dette fikk man også den dagen avslag fra Norges Bank på søknaden om lån. Avslaget var begrunnet med at den foreslåtte pant, kirken, ikke kunne realiseres, og man mente også loven hindret et slikt lån (Lov av 13. aug. f. år.)

Da formannen meldte dette ubehagelige avslag til stiftamtmanden, spør han samtidig om han kunne gi kommisjonen «nogensomhelst Anviisning til Opnaaelse af Laan».

Det kunne nok stiftamtmanden ikke. Og den eneste realistiske utvei ble å gi en ny omdreining på skatteskruen for å se om det enda kunne være mer å presse ut. Bygningskommi-

sjonen foreslo en likning nr. 8 og ba om at den måtte bli likeså stor som den siste, 1800 Sp.dlr. Kommissjonen klager over den store gjeld kirken var i fra forrige år. Men man håpet så snart som til høsten å få realisert en del av den furulast som var gitt kirken fra «Valand benifiserede Skov». Derfor tør man kanskje håpe at denne likning blir den siste for i år. Man har bestemt seg til bare å foreta det aller nødvendigste som må gjøres for «med en nogenlunde Anstand at bringe Kirken tjenestefærdig til Høsten».

I mai solgte også kommissjonen til kjøpm. Benestvedt en del av det tømmer som var drevet ut av «Bielland benifiserede Skov» for 5 Sp.dlr. pr. tylft.

Det ble likevel ikke på noen måte tilstrekkelig beholdning i kassen utover sommeren og høsten. I juni måtte man gå til en hardhendt inndrivning av restanser for å kunne gi arbeiderne en «Understøttelse» som avdrag på deres tilgodehavende. Ut på høsten gjorde man den kjedelige oppdagelse at det ofte ikke nyttet å drive restansene inn, da det ikke var noe å ta i utlegg. «Saaledes lider Kirken et ikke ubetydelig Tab».

Det ble å ta de mest presserende krav etter kommissjonens vurdering. Man hadde f. eks. bedt kassereren, kjøpm. Chr. Lund, holde tilbake penger til å betale bl. a. murstein som var bestilt i England. Men så kunne man ikke nekte Thomas Salvesen, som reknskapsfører for Kirkens arbeidsfolk, en utbetaling på 70 sp.dlr. Man måtte av og til kaste ut et bein for å holde ulvene fra seg.

Det monnet ikke med å selge pantegods, selv om man i oktober solgte for hele 247 sp.dlr. Restansene økte for hver utlikning. Samme måned stod det ute 651 sp.dlr. på utlikningen 1. juni. I november møtte Thomas Salvesen i kommissjonen og meddelte at kirken skyldte arbeiderne 700 sp.dlr., og bad kommissjonen anvende sine «virksomste Bestræbelser» for hurtigst mulig å befri ham fra de mange ubehageligheter med kirkens arbeidsfolk. Men kommissjonen har ikke maktet dette. For like før jul måtte Thomas Salvesen meddele at kirken ved juletid 1819 ville være skyldig arbeiderne 1100 sp.dlr. Han hadde lenge fått for lite penger til arbeiderne, og ber bygningskommisjonen «befri ham for et betydelig Forskud og de

ubeskriverlige Ubehageligheder han fra Arbeidernes Side er underkastet».

Kommissjonen visste ingen annen råd enn å forhøye den 9de likning, som enda ikke var satt i verk, fra 900 til 1200 sp.dlr. og innkassere beløpet øyeblikkelig. Det ble julegaven til innbyggerne det året. En er fristet til å si med dikteren: «Hårde tider har vi døyet». Det var så hardt at etter 2 mnd. hadde innbyggerne bare klart å betale omkr. 100. Allerede i januar 1819 måtte kommissjonen søke om utsettelse med å gjøre kirken ferdig til mikæli, eller i det lengste til utgangen av året. Restansene hadde vært så store at kommissjonen ble satt «i den ubehagelige Nødvendighed gjentagne Gange at maatte anvende haarde Tvangsmidler». Departementet ga etter, og bygningskommisjonen innstilte seg på å få kirken «prædikeferdig» til julen 1819.

Derfor måtte man dette året skaffe tilveie det nødvendige utstyr. Jacob A. Knutzen formidlet et tilbud på kirkeklokke fra grosserer Peder Mørch i Christiansand. Kommissjonen finner prisen, 500 Spdlr., noe høy. Likevel fant man å burde gå til kjøp, hvis den ved prøve viste seg å være god. Men den understreker at betalingen kan ikke bli kontant, da stedets innvånere var hardt medtatt «under saa ublide Conjuncturer». 20. oktober meddeler kommissjonen kirkens kasserer at den har besluttet å kjøpe kirkeklokken, og at beløpet skulle holdes tilbake i kirkens inntekter, så det kunne bli betalt innen utgangen av juli neste år.

Beslutningen ble meddelt gross. Mørch, og han gikk med på betingelsene. Knutzen hadde bedt kapt. Sibbern ta ansvaret for at klokken var i orden. Den ble hengt opp, og man «prøvde den med at gjøre gjentagne slag med Kloppen», og det var etter deres beste skjønn ikke noen feil å merke. Fraktemann Gunnar Ræge fikk i oppdrag å føre klokken til Mandal.

For å få kirken ferdig til gudstjeneste måtte nå også prekestolen komme på plass. I september 1819 hadde Jacob A. Knutzen forsøkt å få tak i mahogni til prekestol «og hvad dermed staar i Forbindelse», men det lyktes ikke. Derfor hadde han bedt en møbelsnekker levere alm-planker i steden, og dette ble godtatt av bygningskommisjonen.

KIRKEN TAS I BRUK

Det gikk av flere grunner sent med arbeidet høsten 1819. Jakob A. Knutzen måtte meddele kommisjonen at et betydelig antall arbeidere hadde forlatt arbeidet under innhøstningen, og på den måten har det lengere tid vært for få arbeidere ved kirkebygget. Da innhøstningen på det nærmeste var over, måtte han be kommisjonen skaffe snekkere og andre arbeidsfolk. Ellers kunne det ikke være noen mulighet for å få kirken «prædikefærdig» til kommende nyttår. Han måtte legge ansvaret på bygningskommisjonen.

Denne påla de bestyrende kommisjoner å skaffe arbeidsfolk. Samtidig bemerker den at de utrolige vanskeligheter med å få pengebidragene inn har gjort det umulig å lønne de folk man har «der endog for Øjeblikket have betydeligen tilgode».

Det ser ut til at mye arbeid ble gjort i siste øyeblikk. Så sent som i begynnelsen av desember spurte Jacob A. Knutzen om kirken var så ferdig at gudstjeneste kunne holdes første julehøytid. Knutzen var da bestyrer for kirkebygget under kapt. Sibberns overoppsyn. Hvis bygningskommisjonen kunne svare bekreftende mente han man måtte innberette dette til høyere instanser.

Knutzen bemerket samtidig at han tidligere hadde vært redd at arbeiderne skulle forlate arbeidet da de ikke fikk betaling. Men han trodd ikke det ville skje med det arbeid som ennå stod tilbake.

I sin innberetning til kirkeinspeksjonen sier kommisjonen at årsaken til Knutzens sene innberetning er de vanskelige forhold, «Indvaanernes formindskede Formues Omstændigheder» og de tidligere tiders «idelige Udpantninger og Auctioner».

Fra «vedkommende høiere Autoriteter» ble det så gitt tillatelse til at Mandal nye kirke kunne tas i bruk til julegudstjeneste 1819..

I bygningskommisjonens møte 13. desember gjorde derfor Jacob A. Knutzen oppmerksom på at det vel ville være nødvendig å innkalle alle innvånere i Mandal, Malmø og Kleven og underrette dem om «at Kirken nu til Juule-Høitiden blive prædikefærdig». Dessuten burde man innby dem til «at velge

den Bestyrelse i Henseende til Kirkens Brug og Inndeling og hvad dermed endnu staar i Forbindelse som Indvaanerne maatte finde mest passende.»

Da meningene om dette var delt, fikk hvert enkelt medlem av kommisjonen først uttale seg, og deretter søkte man å komme fram til en felles beslutning. Man mente det var bygningskommisjonens sak å innkalle til et slikt møte, andre mente det burde pålegges kirkeinspeksjonen. Men alle var klar over at innvånerne burde innkalles. Kommisjonen besluttet til sist ved «Bekjendtgjørelse med Trommeslag» å innkalle innbyggerne til «et Møde paa halve Kirken» lørdag 16. desember kl. 2. Den ønsket at så mange som mulig «af Embedsstanden og de bedre Klasser» ville møte.

Det siste skurrer nok kraftig i våre ører. Men vi må huske at tiden var patriarkalsk, med veldig avstand mellom høy og lav, rik og fattig. Dessuten var det storkjøpmenn og embetsstand som hadde båret de største økonomiske byrder.

På møtet 16. desember valgte innvånerne 4 menn til å ta seg av det som «vedkommer Kirkens Brug og Indeling og hvad derved staar i Forbindelse — under Navn af: Kirkens Administration».

To medlemmer skulle være fra Mandal, en fra Malmø og en fra Kleven. Administrasjonen skulle fungere 3 år etter hverandre, hvert tredje år skulle fire medlemmer velges på ny etter votering av samtlige innvånere. De som var medlemmer av andre kommisjoner kunne ikke velges. Det som ble besluttet på møtet skulle administrasjonen straks gjennomføre. Så langt dens mandat rakk skulle den påse nøye at det til ethvert ombud og enhver forretning, såvidt mulig, bare ble beskikket menn fra Mandal, Malmø og Kleven.

Ved valget kom følgende til å bli medlemmer av kirkeadministrasjonen: herberger James Robertsen og kjøpmann Clemmet Nielsen fra Mandal, fullmektig Joachim A. Kiær fra Malmø og los Lars Fredriksen fra Kleven.

Kommisjonen besluttet å gi nødvendig etterretning til kirkeadministrasjonen, underrette innvånerne om administrasjonens oppgave, og særlig er det ett punkt som krever øyeblikkelig ekspedisjon: det som angår den forestående juleguds-

tjeneste, at den med «muligste Orden kunne foregaa i Kirken til den nu forhaandeværende Juule-Høitid».

Det ble til å begynne med en del uklarhet om kirkens administrasjon og dens mandat. Stiftsdireksjonen mottok melding om at det var valt kirkeadministrasjon «under Navn af Kirkens Administration», og erklærte at dette var i overensstemmelse med forordning av 13. august 1734. Men stiftsdireksjonen meddeler at administrasjonen ikke må foreta seg noe m. h. t. kirkebygning uten dens approbasjon. Etter dette ser det ut til at stiftsdireksjonen har trodd at kirkens administrasjon også skulle overta bygningskommisjonens oppgaver. Dette skyldes at det ikke var sendt gjenpart av forhandlingene da kirkens administrasjon ble valgt. Bygningskommisjonen rettet så denne misforståelse overfor stiftsdireksjonen. Den hadde nok kunnet ønske seg fritatt for arbeidet «med et saa vidtløftigt og kostbart Foretagende», skriver den. Det følger megen ubehagelighet med dette arbeid på et «saa uheldig Tidspunkt for Handal og Søefart». Men innvånerne har gitt sitt samtykke til det. «Overbevisningen om at have handlet efter vor bedste Kunnskap og Pligt skal saaledes fremdeles lede vore bestræbelser ved de fremtidige Foretagender.»

PENGEVANSKELIGHETER STANSER ARBEIDET 1820

Selv om kirken var tatt i bruk julen 1819, så stod det mye arbeid tilbake. Jacob A. Knutzen hadde forfattet en innberetning til stiftsdireksjonen og forela den for bygningskommisjonen januar 1820. Den handlet om hvor langt man til dato var kommet med å oppfylle de bestemmelser som var satt ved kgl. resolusjon av 12. februar 1819. I denne var det bestemt at kirken innen utgangen av 1819 skulle være forsynt med tak og gulv, at alter og prekestol var ordentlig innrettet og stolstadene nede i kirken ferdige. Videre skulle kirkeklokke være på plass og bygningen bordkledd utenpå. Innen utgangen av det følgende år skulle kirken være ferdig innredet og malt. Knutzen

ville også gi en innberetning om hva man aktet å utrette kommende sommer.

Meningene om denne innberetning var delt. Tidemand's votum ble kommisjonens beslutning: At man «aldeles ikke» skulle gi noen innberetning, men gjøre så mye med kirken kommende sommer som «Indvaanernes Kaar kunne tillade». For å komme mer i overensstemmelse med den kgl. resolusjon foreslo Jacob A. Knutzen følgende arbeider utført: Bordklede de to sider av kirken, siden mot vannet og gavlen mot nord, kalke den del av tårnet som var over kirkens tak, og innrette galleriet på begge sider slik at den endelige fordeling av sitteplassene kunne foretas til høsten. Videre ville han gjøre sakristiet ferdig, og det som manglet nede i kirken og koret.

Men bygningskommisjonen turde ikke anbefale mer enn å kalke tårnet og gipse veggen ved alteret. Den hadde fått søknad fra innbyggerne om å slippe flere uttellingener. Og den mente at det ville «overstige Indvaanernes krefter» å utrede en pengesum som «kunne give Bygningen nogen betydelig Fremgang». Kommisjonen ville derfor at arbeidet skulle stanse sommeren 1820. Jacob A. Knutzen fraba seg så alt ansvar med å stanse arbeidet, og bygningskommisjonen fritok ham for eventuelle konsekvenser.

Jacob A. Knutzen var en dynamisk personlighet, som gikk fullt inn for å løse oppgaven, selv om de ytre forhold var aldri så vanskelige. Dette førte til at han fikk motstandere. I januar 1820 sendte 47 personer fra Mandal, Malmø og Kleven et brev til bygningskommisjonen med klage på Jacob A. Knutzen, som ved offentlig valg 26. sept. 1817 enstemmig var blitt valgt til «at overtage Bestyrelsen med den nye Kirkebygningens Opførelse i Mandal under hr. Ingenieur Captein Sibberns Overopsigt».

Man beskyldte Knutzen for «en overdaadig ødsel og egenraadig Fremgangsmaade» og ville høre hva kommisjonen hadde å si til det. Etter at Jacob A. Knutzens far, M. C. Knutzen, hadde fråtrådte ved denne saks behandling, erklærte kommisjonen enstemmig at han «har udvist den største Fliid og Nøiagtighed, ja endog ved sin forstandige Fremfærd bespart Indvaanerne adskillige Udgifter. Det er derfor i høieste Grad paafaldende at erfare det Udfald mod hans Person» som skri-

vet inneholder. Det ubegrunnede angrep bør aldeles ikke fornærme en mann «af saa bekiendt dadelfri Tanke- og Handlemaade som hr. Knutzen stedse har lagt for Dagen.»

Folk mistenkte ham nok for å ha samme hang som faren til å ville bygge stort og reagerte på hans energi når det gjaldt å få bygget gjennomført. Men snart ble hans stilling sterkere. I januar 1820 hadde bygningskommisjonen meddelt kapt. Sibbern at arbeidet var stanset og at det heretter «ikkun med ringe Force (kraft) vil blive fremskyndet». Sibbern forstod at han nå var overflødig, anbefalte Knutzen i sitt sted og frasa seg honorar. Knutzen hadde forøvrig hatt en vesentlig del av tilsynet, da kapt. Sibbern i den siste tid bare hadde vært sjelden ved bygget. Men tidene var så pinaktige at kommisjonen ikke foreløpig, ville betale Knutsen honorar, men utsette saken. Man anerkjenner på ny hans utholdenhet og flid, og gir ham honnør for hans administrasjon som har spart innbyggerne for utlegg. Men den økonomiske situasjon er den at man må henvise «til den paa Kirken for Øieblikket hvilende Gjeld».

I slutten av mai 1820 erklærte kommisjonen at den ikke kunne holde arbeidsplanen på grunn av kirkens gjeld fra forrige år. Kommisjonens medlemmer er endog «underkastet Søgemaal for udebliven Betaling». Bygningsarbeidet er innskrenket til det minst mulige, fordi det bare er «med den utroligste Vanskelighed at Commissionen er istand til at faae inddrevet Ligningene», og de stadige utpantninger viser tydelig «Indvaanernes Uformuenhed». Forøvrig trodde kommisjonen at kirkebygget ikke ville ta skade av betydning om det ble stående et års tid som det stod. Det var rekvirert en ny utlikning, og hvis det var mulig å få den inn, skulle kommisjonen gjøre hva den kunne med arbeidet. Men det ville være «næsten en Umulighed» å få inddrevet fler likninger dette år.

Jacob A. Knutzen var nok klar over at kommisjonens beslutning kunne få konsekvenser. Han ville derfor sende kirkeinspeksjonen et brev og opplyse at han hadde oppfylt de plikter som var pålagt ham «som Forstander for Bygningen».

KOMMISJONEN FÅR MULKT. NY UTSETTELSE TRETTE BYGNINGSMENN

Følgene av kommisjonens beslutning uteble heller ikke. Myndighetene henviste til kgl. resolusjon av 12. sept. 1820 som bestemte at arbeidet skulle være fullt ferdig innen utgangen av juni 1822, og meddelte at de medlemmer av bygningskommisjonen som hadde stemt for å utsette arbeidet på kirken uten å ta hensyn til den kgl. resolusjon av 12. februar 1819, skulle stilles under tiltale for deres egenrådige forhold ved uten høyeste tillatelse å la arbeidet innstille.

Jacob A. Knutzen mente at han ikke ble rammet av denne anmeldelsen da han jo hadde vedlagt sin innberetning, og et medlem fant at de erklæringer som kommisjonen hadde gitt, ikke kunne være anstøtelig verken for regjeringen eller Hans Majestet. Men flertallet med kammerråd Tidemand i spissen ville straks sende en ansøknings til Kongen og vise at om resolusjonen var oversett, så var det ikke «Overhørrighed mod høie Befalinger, ei heller af Lyst til Egenraadig Adfærd». Årsaken var «Sand Nød og Indvaanernes Uformuenhed». På grunn av dette ville man be om at den befalte justissak mot kommisjonen måtte tilbakekalles.

Denne saken førte til at tre av kommisjonens medlemmer nektet å møte mer. Den ene var en embetemann, tollinspektør kammerråd Tidemand. Han erklærte at når kommisjonens forhandlinger var slik at de «endog underkaster Medlemmene Domstolenes tiltale», så måtte han for sin del nedlegge vervet. Kommisjonen mente dog at ingen av de tre kunne bli fri uten at innbyggerne, som hadde valgt dem, gikk med på det.

Derfor besluttet man å innkalle innbyggerne til å møte henimot årets sluning for å forelegge dem disse saker og den forestående justisaksjon mot kommisjonens medlemmer.

Imidlertid kom det 24. november 1820 melding om at en høyeste resolusjon bestemte at «den befalede Justits-Action mod Commissionen kan bortfalde», mot at vedkommende medlemmer betalte en mulkt på 5 sp.dlr. hver til Mandal skolekasse.

Medlemmene var ikke helt enige om hvordan man skulle

stille seg til bot-pålegget. Tollinspektør Tidemand valgte «det minste Onde» å betale de 5 sp.dlr. i stedet for prosesser og justis-saker. Brodersen ville også betale forutsatt at beløpet ble bevilget av kirkens kasse, da det var innbyggerne som var skyld i at arbeidet på kirken ble stanset og på den måten var årsak til mulkten. Kommisjonens beslutning i saken gikk ut på at man skulle oppgi navnene på de medlemmer som var villig til å betale, og at Jacob A. Knutzen måtte holdes utenfor da han var fritatt for ansvar med arbeidsstansen.

Møtet med innvånerne, som var bestemt til 30. desember, ble utsatt til 30. januar det følgende år. På dette ble det besluttet at både mulkt og saksomkostninger som man ikke var blitt fritatt for, skulle betales av kirkens kasse.

Det var «et stort Antal» innvånere som var tilstede på Tingstuen 30. januar 1821. Kommisjonens sammensetning ble ordnet slik at hver 1. april skulle 3 medlemmer gå ut og 3 nye velges. M. C. Knutzen, S. Pedersen og C. Brodersen gikk ut, og kjøpmennene Niels Hansen, C. Blom og N. Jensen ble valgt inn. Primus motor i kirkebyggningsarbeidet, M. C. Knutzen, gikk altså fra borde i det samme år som kirken ble innviet i. Men hans sønn, Jacob A. Knutzen, hadde da så mange betydningfulle verv at tradisjonen kunne fortsette. Kommisjonen skulle forhandle med Jacob Knutzen i «alle Henseender» som den ansvarlige. Kammerråd Tidemand ble entlediget, men han skulle være behjelpelig med å «forfatte Ansøgninger og forestillinger til Kongen og Regjeringen».

Det var nok den kloke Jacob Knutzen som stod bak når møtet besluttet at Tidemand på vegne av innvånerne skulle forfatte en ansøknings til Hans Majestet. I denne skulle han påpeke innvånerens «aldeles Uformuenhed» til å oppfylle resolusjonen av 12 sept. 1820. På den annen side skulle han forplikte innvånerne til «efter yderste Ævne» å fremme arbeidet slik at galleriene i kirken kunne bli innrettet i 1821 og bordkledningen fullført neste år. I mars forela så Tidemand sin søknad om forandring av det tidspunkt som var fastsatt for å gjøre kirken ferdig.

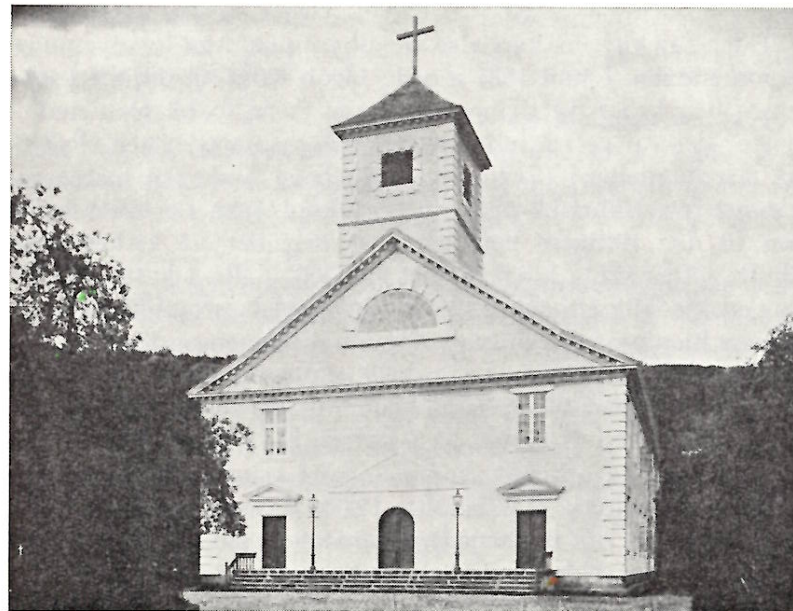
6. april ble det ved «høyeste Resolution» bestemt «at Mandals, Malmø og Klevens Indvaanede end engang forundes Ud-

sættelse med Mandals Kirkes Istandsættelse». Arbeidsplanen ble nå: at kirken «beklædes» innen utgangen av året, og at kirkegården innhegnes i løpet av 1822, og det som forøvrig mangler, utføres innen utgangen av 1825.

6. mai 1821 ble så innvånerne innkalt til et nytt møte for å ta stilling til den kgl. resolusjon av 6. april 1821. Det møtte omkring 125 borgere av de forskjellige klasser. Bygningskommisjonen sa da fra at den så seg nødt til å rette seg etter resolusjonen for å befri seg for ansvar og tiltale. Hvis innvånerne ønsket å fremme arbeidet på annet vis, måtte de selv sørge for å få en forandring i den kgl. resolusjon.

Det var imidlertid forskjellig syn på hva resolusjonen bestemte. Et mindretall mente at bordkledningen kunne utsettes, derimot burde man arbeide på kirken innredning.

Da man skulle stemme over regjeringens resolusjon og mindretallets forslag, ble det oppbrudd. Folk forlot forsamlingen og ville ikke skrive under verken det ene eller det andre. Av skade var man nå blitt klok!

Mandal kirke omkring 1890.

Det ser ut til at flere av kommisjonens medlemmer på den tid holdt på å gå trett. Det hadde vært stor svikt i fremmøtet. Den energiske Jacob A. Knutzen foreslo nå en omorganisasjon og en arbeidsfordeling. Man innskjerpet møteplikten. Medlemmene må «aldeles ikke udeblive». Dessuten skulle det ansettes en ekspeditør til å innkalle medlemmene og føre kommisjonens korrespondanse. På møtet 17. mai ble Jacob A. Knutzen valgt både til formann og ekspeditør.

Bygningskommisjonen besluttet så å sette igang arbeidet med å bordkle kirken utvendig så snart det var 200 sp.dlr. i kassen. I juni 1821 var det en del diskusjon i bygningskommisjonen om hvorledes arbeidet skulle gripes an. Men alle hevdet til slutt at de ville følge tegningen. Og beslutningen gikk ut på at Knutzen som tidligere skulle bestyre arbeidet med kirken på hans ansvar, og «paa den mest sparsommelige Maade forsaa vidt det kan bestaa med Tegningen».

INNVIELSEÅRET 1821

Tiden før kirkens innvielse var uhyre prøvsom for bygningskommisjonen. I juni 1821 gjorde Jacob Knutzen oppmerksom på at den beste tid til utarbeid snart var forbi. Han mente derfor det var rett å inndrive det beløp som Gjertsen skyldte på lastehandelen i 1819 og som Koch og Andersen hadde garantert for. Han fikk også noe medhold, men flertallet holdt seg til den tidligere beslutning at arbeidet på kirken ikke skulle settes igang igjen før det var 200 sp.dlr. i kassen. Dette var en kjedelig situasjon like foran innvielsestøytiden. Garantistene kjente nå sitt ansvar. Kjøpm. Andersen og Koch tilbød seg å betale et avdrag på minst 20 sp.dlr. pr. uke av det beløp Gjertsen skyldte på lastehandelen, inntil 200 sp.dlr. Dette tilbud ble god tatt uten at kravet på Gjertsen ble avskrevet.

Så kunne da arbeidet komme igang igjen, riktignok i beskjeden målestokk. Man bestilte 12.000 4 toms bygningspiker, men måtte be om to måneders henstand med betalingen «da Penge ikke for Tiden er i Kirkens Kasse».

Da arbeidet nå skulle begynne igjen, ville Jacob Knutzen ha presisert hva han skulle ha i betaling som byggmester,

og hvor langt hans mandat gikk. Da han høsten 1817 hadde hatt tilsyn med anlegg av kirkens fundament, fikk han 1½ sp.dlr. pr. dag, og han kunne nå tenke seg samme betaling. Men kommisjonen fant ikke å kunne gå lenger enn til 1 sp.dlr. pr. dag!

Da bygningskommisjonen fikk beskjed om at kirken kunne innvies 1. juli 1821, hadde den allerede vært i bruk siden julen 1819.

Orgel manglet, så da det led mot innvielsesdagen, hadde biskopen «ytret det Ønske for Sognepræsten, saafremt muligt at tilveiebringe en passende Kirke Musik». Bygningskommisjonen gikk med på dette, da den antok det ville bli anledning til å sette ut innsamlingskåler til beste for oppbygningen av kirken. Derved fikk en mulighet for å klare utgiftene. Man henvendte seg så til kapt. Tobiesen i Christiansand og fikk positivt svar. Kirkeklokken var, som vi før har hørt, forlenget på plass.

Utvendig var kirken for største delen ikke kledd, og veggene av bindingsverk og tegl stod der og talte sitt stille språk om forbindelsen med gammel dansk og tysk bygningsmåte og om tidenes pinaktighet.

Etter reglement av 10. okt. 1818 om høytidelighet ved kirkevielse var det bestemt at geistlighet og menighet skulle gå i prosesjon til kirken. Bygningskommisjonen fant det passende å slutte seg til prosesjonen, idet den gikk ut fra sokneprestens bolig.

Forhandlingsprotokollen for bygningskommisjonen har denne bemerkning om vigslingen: «Saaledes altsaa er Mandahls nye Kirke høitideligen og under en betydelig Folkemængdes Nærværelse, indviet paa 2den Søndag efter Trinitatis eller den 1ste Juli Aar efter Christi Fødsel 1821, ved Hans Høiærværdighed Hr. Biskop Sørensen til Christiansand.»

Protokollen er undertegnet av samtlige medlemmer undtagen Koch og Andersen, som synes å ha trukket seg fra forhandlingsmøtene omkring innvielsen.

Referatet er altså ganske kort. Uttrykket «en betydelig Folke mængde» tyder vel på at kirken ikke har vært fullsatt. Det var heller ikke noe stort beløp som kom inn ved kollekten,

bare vel 23 sp.dlr.! Og utgiftene til musikk løp opp i over 79 sp.dlr. Kaptein Tobiesen ville ikke forlange godtgjørelse for sine menn, men overlot det til kommisjonen. Han gjorde imidlertid oppmerksom på hvilke vanskeligheter de hadde hatt på reisen. De hadde forlatt Christiansand den 29. juni kl. 10 om kvelden, og på grunn av den sterke nordvest vind krysset hele natten. Men da de «avancerede saa saare lidet maatte de fra Aalu tage Landeveien til Mandal, hvor de ikke ankom før end den 30te om Aftenen klokken 10½.» Kommisjonen sier at deres klær hadde lidt betydelig skade, dels på grunn av sjøvann, dels ved den besværlige landevei. Kommisjonen bevilget dem derfor 4 sp.dlr. pr. mann for 11 mann. Sjefen selv ville ikke ha honorar, men han fikk selvsagt opphold og reiseutgifter. Man leide 2 hester for å transportere kapteinen tilbake til Christiansand. Det kostet 3 sp.dlr.

Med fradrag av kollekten hadde man enda over 55 sp.dlr. udekket for denne «passende Kirke Musik». For å dekke de mest presserende utgifter måtte da 7 medlemmer av kommisjonen punge ut med 5 sp.dlr. For øvrig sendte man ut en subskripsjonsliste til «de mere formuende af Indvaanerne i Mandal, Malmø og Kleven.» Men det var nok ikke mange mere formuende igjen. Listen kom tilbake med bare 13 sp.dlr., og av disse var kun 8 innbetalt, nemlig fra tollinspektør Tidemand, N. Lund, Brodersen, Tobias Wattne og sorenskriver Rested.

Dette viser klarere enn lange utredninger at byens handelsstand var fullstendig økonomisk knekket. Restansene etter 8., 9., 10. og 11. utlikning utgjorde over 430 sp.dlr., og de som skyldte de betydeligste beløp var slike rikmenn som Gjertsen og Mathias Knutzen. Det var nok med blandede følelser det tidligere handelspatrisiat overvar innvielsen, især når man visste at det krevdes enda fler uttellingene før arbeidet var ferdig.

Det var vanskeligere enn noen sinne å få pengene inn. Den 12. likning var utskrevet 12. april 1821, men 21. juli var det ikke kommet inn mer enn vel 104 sp.dlr. av 1024. Resten, 919 sp.dlr., måtte gå til utpantning. Julaften samme år var det bare kommet 289 sp.dlr. Kommisjonen skaffet seg penger ved å utnytte alle tenkelige muligheter. Det ble holdt auksjon på

ting som lå i arbeidsbrakkene på kirkegården, og som ikke trengtes. Pantede gjenstander ble også tatt med, like fra karm-slede med utstyr til flate tallerkener og handøkser. Store beløp ble det ikke, bare 115 sp.dlr. Litt kom inn ved at byens store handelsmenn betalte av på sin gjeld til kirken ved å levere materialer. Det var tilfelle med Gjertsen, som kjøpmann Koch hadde hjulpet. Man ryddet også opp i gamle forretningsaffærer for etter hvert å få noen inntekt. Det gjaldt tømmer som var drevet ut i Bjelland og Valand i Konsmo, og som kirken hadde fått av de offentlige skoger til finansiering av kirkebygget. Videre arbeidet man høsten 1821 med innhegning av kirkegården. Man skaffet seg oversikt over den matrikulerte skyld i Halse og ansatte kasserer til å motta bidrag som ble avgjort med penger. Det ble kommisjonens medlem, N. Hansen, som fikk denne oppgave.

OVERENSKOMST MED HALSAA OM KIRKEGÅRDSMUR

Konvensjonen mellom Halsaa sogns bønder og borgerne i Mandal var som vi har sett glemt helt til 1819. Men etter hvert som konjunktorene gikk ned og borgerne ble utarmet av de stadige uttellingene til kirkebygget, var det bare naturlig at man ville prøve hva denne overenskomst virkelig betydde. Borgerne ønsket det. Derfor kom kommisjonen sammen til et møte «med den forrige Kirkes saakalde Skjødemænd». Det møtte også noen av almuen. Innbyggerne hadde søkt om utsettelse og forandring i bestemmelsene om å gjøre kirken ferdig.

Det var i resolusjonen om denne sak blitt pålagt at kirkegården skulle innhegnes i løpet av året 1822. Kommisjonen gjør almuen oppmerksom på at verken resolusjonen av 6. april d. å. eller konvensjonen av 1. og 3. august 1810 bestemmer noe om «ved hvem og hvorledes dette Arbeide skal udføres. Den Tausched som fra Fortidens Forhandlinger finder Sted» kan lett gi anledning til misforståelse mellom «Indvaanere og Almue». Før man la saken fram for innbyggerne, skulle man på dette møte undersøke om soknets almue ville bidra til innhegning av

kirkegården, da Halsaa var befridd for alt vedlikehold av kirken i fremtiden ved den «for dem saa særdeles fordelagtige Convention».

De som var tilstede av Halsaa almue var villig til å gå med på dette og påpekte at innhegningen burde oppføres av stein som det verdigste. Man foreslo på møtet at soknets almue på egen bekostning skaffet det nødvendige kvantum gråstein og fikk det kjørt fram.

Men denne avgjørelse måtte forelegges den samlede almue i Halsaa. Dette møte ble holdt etter gudstjenesten 10. juni 1822 i Mandal kirke. Med 69 mot 20 stemmer ble det da bestemt å sette bidraget fra Halsaa til 2 sp.dlr pr. hud skyld. Bidraget var en gang for alle. Og det skulle være anledning til å betale beløpet ved arbeid, fremkjørt stein eller kjøring. Bygningskommisjonen skulle ellers administrere arbeidet ved innhengning av kirkegården.

ARBEIDET I 1822

Arbeidet hvilte nå til våren 1822. Men først måtte man få orden i finansene. I mars ble det meldt at ca. 80 tylfter last som tilhørte kirken var ført iland ved Røberg i Valle sogn. Det var rester av last som var drevet ut i «Valand benifiserede Skov» og merket høsten 1820. Man ba straks sorenskriveren om å sette igang auksjon og gi innberetningen til kommisjonen.

Deretter behandlet man Gjertsens gjeld fra lastehandelen 1819. Den utgjorde 629 sp.dlr. Da kommisjonens medlemmer, Andersen og Koch, hadde garantert ukentlige avdrag inntil et beløp av 200 sp.dlr. og Gjertsen kvittet for et mindre beløp ved levering av varer, så stod det ennå igjen 396 sp.dlr. Gjertsen fikk frist til innbetaling, og kommisjonen mente at nå burde også renter betales.

Det var mulighet for å fortsette arbeidet ved kirken hvis disse og andre fordringer gikk inn.

På møtet i mars 1822 behandlet man også den kgl. resolusjon om utførelsen av arbeidet med kirken. Kirkegården skulle etter

den være innhegnet innen utgangen av 1822. Men da vinteren 1821—22 var snørik og vanskelig, hadde det vært aldeles umulig å skaffe stein til muren. Man måtte derfor søke Stiftsdireksjonen om utsettelse med dette arbeide til neste år. Etter regjeringens reglement for den nye kirkegård skulle denne opprinnelig ha vært planert og innhegnet innen oktober måneds utgang 1815. Så man lå langt etter også med dette arbeid.

Istedenfor å gjøre kirkegårdens gjerde ferdig foreslo kommisjonen å fullføre den utvendige bekledning av kirken og forøvrig skynne på det innvendige arbeid hvis det var midler til det.

15. april 1822 la kassereren, kjøpm. Chr. Lund, fram kirkens hovedregnskap til godkjennelse av bygningskommisjonen. Utgiftene var 15.039 sp.dlr. og inntektene 15.037.

Regnskapet for arbeidsfolkene ved kjøpm. Ths. Salvesen viste en samlet utgift på vel 5.448 sp.dlr. Inntektene var 3.398. Salvesen hadde således selv forskuttert 50 sp.dlr.

De enkelte poster så slik ut: 5½ dag med grunnmursoppmåling = 1 sp.dlr. — 68½; 960 dager murerarbeid = 537 — 51; 4709¾ dager tømmermannsarbeid = 1756 — 56; 4020 dager håndtlangerarbeid = 852 — 98; 3130½ dager snekkerarbeid = 1005 — 51; 419 dager hestearbeid = 355 — 105; snekkerarbeid, sagskjærer- og smedarbeid på forsagt, d.v.s. akkord 686 sp.dlr. — 80; diverse utgifter 252 — 39½.

Omregnet etter forholdene idag vil vel dette bety at det er gått med henimot 1.5 million kroner i arbeidslønn. Når vi så tar i betraktning de enorme mengder bygningsmaterialer av forskjellig slag, skjønner en at dette kirkebygget er ganske usedvanlig kostbart.

Og enda var bygget ikke ferdig verken innvendig eller utvendig. Kommisjonen besluttet så å innkalle innvånerne igjen og forelegge dem hvor mye det var utført og søknaden om utsettelse med å oppfylle den kgl. resolusjons krav av 6. april. Samtidig foreslo Knutzen en 13de utlikning. Forslaget ble vedtatt og summen satt til 1200 sp.dlr.

Det var forøvrig ikke lett å få arbeidet i gang våren 1822. Kassen var så godt som tom. Kjøpmennene Andersen og Koch, som hadde tilbudt seg å ordne en del av Giert Giertsens gjeld,

hadde ikke innfridd sine løfter i rette tid, og kommisjonen måtte purre.

Det var også vanskelig å få noen til å ta akkord-arbeidet med å bordkle kirkens nordvestre vegg. Etter gjentatte utlysinger tok Torkild Nilsen Fuskeland fra Holme sokn arbeidet for 268 sp.dlr. Det skulle være ferdig innen 15. november og utføres på samme måte som det var gjort med den øvrige bordkledning. Et tynt lag tjære hørte til. Og dette har nok konservert kledningen så den har holdt seg uvanlig godt like til idag.

Man klarte å holde arbeidet i gang også denne sommeren, da det kom inn noen beløp for den «kirkelast» som var solgt, og noen avbetaling på Giertsens gjeld.

Det ble også i denne tiden forhandlet med Giertsen ved James Robertson om levering av gråstein til kirkegårdsmuren. Steinmassene skulle tas fra Halsefidjen og terrenget opp til Grøngjelet og vest for husene på Halsaa. Kjøpesummen var først stipulert til 110 sp.dlr. Men da man ikke visste om man kunne trekke beløpet fra i Giertsens gjeld, som stadig økte, ble saken utsatt. Senhøstes ble det så inngått kontrakt med James Robertsen om levering av gråstein innen Mikkelsmesse (29. sept.) 1823.

Kommisjonen ba nå Halse om å oppfylle forpliktelsene ved overenskomsten av 12. juni 1821, nemlig å bidra med 2 sp.dlr. pr. hud til å innhegne kirkegården, i alt 363 sp.dlr.

Grøftene på kirkegården skulle lages bredere så steingjerdet kunne bli godt fundert. Dette arbeid ble satt bort på daglønn for å gjøre det så godt som mulig. Det ble så oppført en mur om kirkegården for å «forekomme Jordens udskridning fra Olasbekken indtil Hjørnet af Kirkegaardsmuren i det vestlige Hjørne». En del av denne var oppført på flåter. Men da det ble et kraftig regnvær i juni 1823, raste den delen av muren som ikke var bygget på flåte ut, og man måtte innstille seg på å oppføre også resten på tømmerflåter. Det gikk med 10 tylfter mindre tømmer. Den nordvestlige del av kirkegårdsmuren ble flyttet så langt inn på vollen at man kunne være sikker på den ville bli stående.

Arbeidet med kirkegårdsmuren ble endelig ferdig i 1823.

Fra 1824 opphørte bygningskommisjonens regelmessige arbeid, og de møter som senere ble holdt sto for det meste i forbindelse med en rettssak som var innledet mot den i 1823. En del borgere hadde da forlangt at innbyggerne skulle få adgang til å kontrollere kirkens reknskaper og dokumenter. Dette skjedde våren 1823 da man la siste hånd på bygningsarbeidet og hadde rekvirert den 14. utlikning til kirken. Det var ikke så lett å etterkomme dette kravet, men det ble forsterket ved at sokneprest Fabricius på kirkeinspeksjonens vegne også tok det opp. Kommisjonen holdt seg først til det som var bestemt ved stemmeflertall på møte med innbyggerne i 1819. Den ble da fritatt for å innhente innvånerens samtykke «i hvilkesomhelst Sager Kirken angaaende». Det overdras den å «handle efter beste Skjønsmhed i ethvert Tilfælde.»

Forsåvidt hadde kommisjonen ryggen fri, men det var klart at man ikke i lengden kunne overse kirkeinspeksjonen.

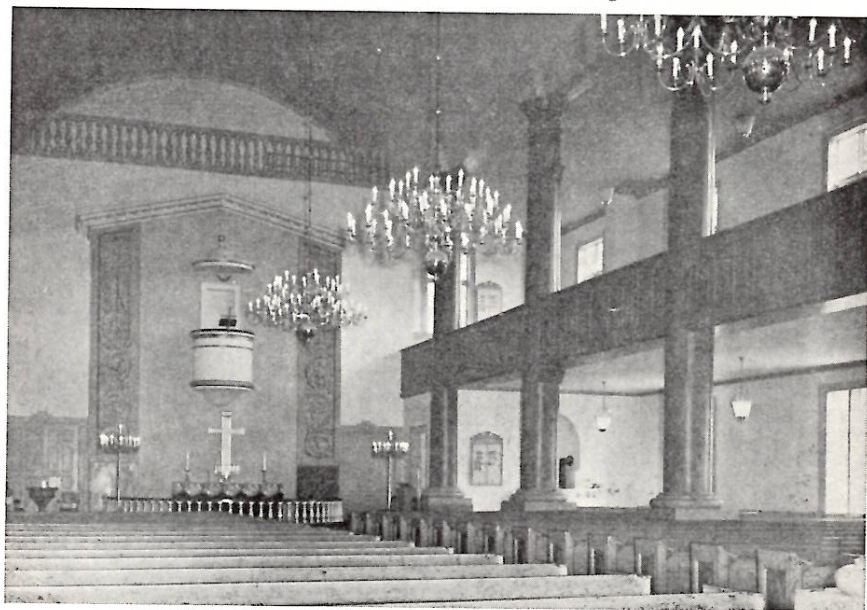
Det trakk imidlertid ut med å ta stilling til saken. Jakob A. Knutzen var fraværende fra flere møter på grunn av forretningsaffærer og hadde en tendens til å sitte på dokumentene.

Sorenskriveren forsøkte å få protokollene utlevert, men Knutzen mente at gjeld til ham først skulle betales. Og da sorenskriver Rested innfant seg hos Knutzen på Malmø, fikk han ingen protokoller eller papirer utlevert. Det var tidligere medlemmer av bygningskommisjonen som hadde bedt sorenskriveren å rekvirere disse. Et visst motsetningsforhold var nå oppstått mellom disse og Jacob Knutzen. Komitémedlemmene ville ha saken avgjort. Men Jacob Knutzen kom med vektige innvendinger. Når innvånerne besluttet å avkreve både bygningskommisjonen reknskap og likeledes de som har motatt kirkens årlige inntekter, så fant han at det var ham uvedkommende. Han erklærte: «Som Kirkens Bygmester har jeg aldeles ikke havt noget Regnskab over Indtægt og Udgiwt med Kirkebygningen under min Bestyrelse.» Som bygmester hadde han heller ikke ført protokoller, og tegningene til kirken var innlevert til kirkeinspeksjonen.

Saken gikk til slutt til retten. Og ved underrettens dom av 6. oktober 1828 ble Jacob A. Knutzen eller en del av den tidligere bygningskommisjon tilpliktet til å utlevere til Mandal

Mandal kirke som den ser ut i dag.

kommunes revisjon fullstendig reknskap for kirkebygget, kirkens planer og protokoller og fortegnelse over utlånte materialer.

Overretten stadfestet dommen 3. februar 1830, men presiserte at Jacob A. Knutzen og de tidligere medlemmer fra kommisjonens siste tid skulle stå solidarisk. Saken ble så oppgjort mellom Knntzen og kommisjonens medlemmer, dog ikke uten dissens på enkelte punkter. Bygningskommisjonens protokoll slutter 24. april 1830.

Det skulle gå enda 7—8 år før kirken ble ferdig og stod slik som vi ser den idag. Interiøret var dog vakrere den gang. Halvsirkelen som går nedenfor koret der hvor benkeradene begynner, var da hel. I siste halvdel av århundret ble den brutt, og det ble satt inn nye benker i midtgangen øverst oppe. Disse er stygge og skjemmer kirkens interiør. Halvsirkelen må absolutt komme fram igjen og stoler plasseres langs den. Det er også sannsynlig at det var ballustrer langs galleriene i det opprinnelige kirkeinteriør.

Når det gjelder malingen, så har det vært litt av et problem å finne fram til de opprinnelige farger. Det store bygget har ikke vært malt under ett. Det hadde man selvsagt ikke råd til. Og kirken har vært malt flere ganger. Prekestolen har hatt en varm brunfarge som synes å stå til den nåværende farge på hvelvet. Muligens har man tatt hensyn til treets farge. Den er som vi har sett av alm. Man ville ha kjøpt mahogny til den, men kunne ikke skaffe denne tresort, som enda ikke var blitt vanlig.

På veggen hvor prekestolen er anbrakt, finner vi forskjellige farger, sterkere og lysere grønn, men bunnfargen er grå, litt kjølig lys. Den er altså nokså nær fargene fra de siste restaureringer.

KIRKELIV I MANDAL

Mandal kirke har gjennom årene vært sentrum for en rik kristelig virksomhet. De vanlige søndagsgudstjenester har nok fått en bredere kontaktflate med folket fordi kirken rommer

så mange, og kirkesøkningen var uvanlig god, særlig i siste halvdel av forrige århundre. Og dette jevne arbeid har selvsagt vært av største betydning.

Men hertil kommer så de store møter som kirken har gitt rom for, og som prestene også har vært engasjert i. Det viktigste er uten sammenlikning det årlige «helligtrekongermøte», ikke bare fordi det har samlet så mange, men fordi det ikke i vårt land finnes et møte med så lang tradisjon.

Det var i gang allerede 1854. Dagsregisteret har en kort bemerkning om at helligtrekongersdag holdtes misjonsfest i Mandal kirke.

Ingen ringere enn Hans Nielsen Hauge's sønn, Andreas Hauge, gjorde opptak til dette stevne. Han hadde en tid vært sekretær i Det Norske Missionsselskab's tjeneste og var gift med misjonspioneren Gabriel Kirsebom Kielland's datter. Kielland var 1837 blitt sokneprest i Lyngdal, og Hauge kom som sokneprest til Nordre Undal 1852 og bosatte seg i Vigmo-stad prestegård.

Det fantes på den tiden en del hedningemisjonsforeninger i distriktet. Fra 1869 ble også den nystartede indremisjon koblet sammen med helligtrekongermøtet, som da utviklet seg til et virkelig stormøte. Fra hele distriktet reiste folk til møtet. Etter 1870-årenes vekkelsestid strømmet også ungdommen til. Veiene var dårlige den gangen, ofte var føret vekslende så man ikke visste om det var slede- eller kjerreføre. Folk gikk derfor gjerne både en og to dager for å kunne delta i årets store begivenhet på kristenfronten.

Det som dro så mange landsfolk til møtet i begynnelsen var nok Mandals-prestene som var store predikanter. Det gjelder både Koren og kateket Nygaard, men i særlig grad den vel-talende, slagferdige Christoffer Knudsen, den senere kirkestatsråd, som da sto oppe i et mektig åndens vær.

Dyktige lekfolk støttet opp om møtet. Det var en selvfølge at alle samlet seg om helligtrekongermøtene. År etter år fyltes den store Mandal kirke til trengsel så det ikke engang fantes ståplass. Det vil si henimot et par tusen mennesker. De kom fra Åseral til ytterst på Lindesnes for å oppleve helligtrekongermøte. Sterk ånd rådet over disse stormøtene, ofte kunne

prester og lekfolk være sterkt beveget. Og den enhetens ånd som var så sterkt fremherskende, vendte sinn og tanker hen på den store samlingsdag da Gud skal bli alt i alle.

Rundt omkring i våre bygder er det fremdeles mennesker som har fått sine sterkeste kristelige inntrykk ved disse møter. Man fikk kjenne den åndens brann som minnet om den første pinsedag, tross vintermørke og drivende snøfokk.

Byen ble også preget av helligtrekongermøtene. Forretningene lukket i gudstjenestetiden helligtrekongerlørdag helt oppp i 1920-årene. Og byens losjihus var overfylt, og det kunne være et problem å få stall til en hest.

I de senere år har tilslutningen ikke vært så stor. Tiden er blitt en annen og det kristelige arbeid mer oppstykket. Men møtet vil sikkert bli holdt også i den tid som kommer.

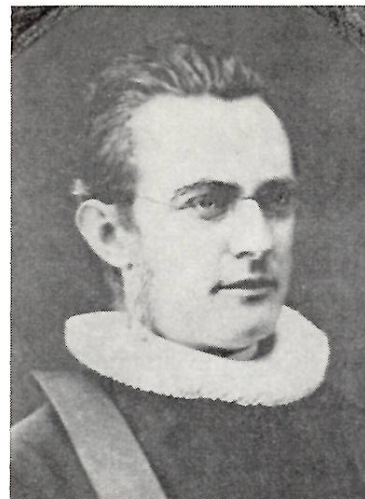
SOKNEPRESTER

Da Mandal kirke brendte i 1810, var *Janus Claudius Schelven* sokneprest. Han hadde vært i dette embete fra 1788 da det gamle Mandal prestegjeld ble delt i to: Halsaa med Mandal og Hartmark og Holme med Øslebø og Løvdal. Schelven var en blid, from og varmtfølende natur som var ivrig for å fremme skolevesenet og opplysning. På den tid var han noe sykkelig og hadde derfor personell kapellan. Det var *Jens Læssøe Fabricius*, som også fulgte etter ham som sokneprest fra 1816.

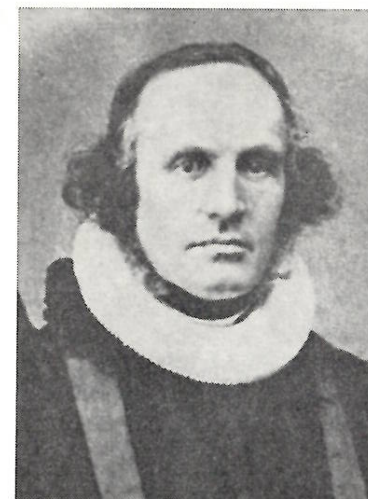
Det var i Fabricius' embetstid kirken ble bygget. Schelven hadde bare litt med forberedelsene og ga et bidrag. Men Fabricius ble med i kirkeinspeksjonen sammen med fogden og var uten tvil en dyktig og korrekt embetsmann. Men har manglet varme og hørte nok opplysningstiden til. Han ble av legfolk oppfattet som rasjonalist. Likevel hører vi at enkelte ble vekket også ved hanes forkynnelse. Men noen forståelse for de nyere misjonsbevegelser la han ikke for dagen. Han døde 1842.

Hans etterfølger ble *Niels Nielsen Vogt*, som var her til han i 1856 ble sokneprest til Eidsvold. Han var en dyktig og ansett prest. I hans tid begynte helligtrekongermøtene i Mandal kirke. Han stilte seg positiv til disse som på mange måter kom til å innvarsle en ny tid.

Christian Wilhelm Koren, f. 1816, ble den neste sokneprest 1856—71. Dr. Bugge sier at han var «allerede i det ydre en apostolisk profetisk skikkelse». Han var fredsæl og mild i sin ferd, og det var noe tilforlatelig og gripende ærlig ved hans forkynnelse, som vitnet om hans varme hjerte. Hans sønn, som ble fylkesmann i Kristiansand, var i særlig grad interessert i natur og folkeliv i Vest-Agder og har skrevet en del om denne landsdel.

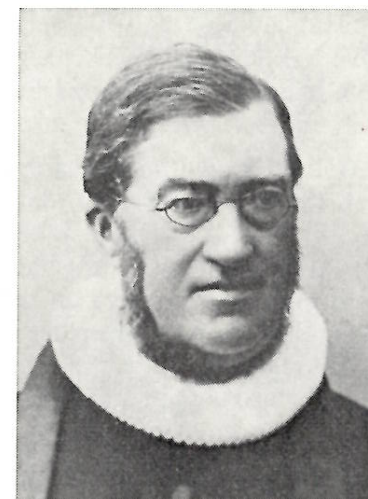
Niels Nielsen Vogt.

Christian Wilhelm Koren.

Wilhelm Hansteen.

Jens Kristian Ellefsen.

Wilhelm Hansteen, som fulgte etter Koren, var en dyktig embetsmann og administrator, og dertil stor predikant. Han var jevn og elskverdig i sin ferd og derfor meget avholdt. Hans embetstid falt i årene 1871—78.

Jens Kristian Ellefsen ble så sokneprest her fra 1879—90. Han var en myndig mann, men kunne vise både forståelse og mildhet når det krevdes. Også han var dyktig som prest og taler.

Georg Franz Harbitz fikk en lang virketid i Mandal, 1890—1911. Han grodde derfor fast her, og hans familie, særlig forfatteren Alf Harbitz, har alltid vist stor interesse for sin barndoms by. Sokneprest Harbitz var en særpreget personlighet, og selv om han hørte til den gamle embetsmannstype, brøt hans menneskelighet ofte igjennom.

Ove Guldberg Arctander ble den neste sokneprest og virket her nesten et ti-år fra 1913. Han tilhørte den gamle embetsmannstype og hadde tidligere arbeidet under andre forhold som sokneprest i Buksnes og i Sigdal. Som predikant var han noe omstendelig, og han ble vel aldri egentlig populær. Men kom man bak det ytre, merket man et varmt hjerte, særlig for dem som hadde hatt motgang i livet.

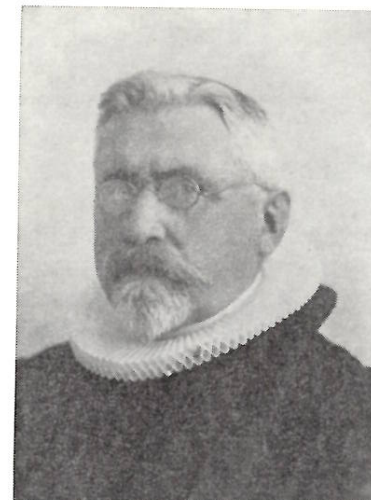
Gabriel Skagestad etterfulgte Arctander, men hans embetstid her ble forholdsvis kort, da han allerede 1926 ble kalt til hovedlærer ved Menighetsfakultetets praktisk teologiske seminar. Skagestad hadde sitt barndomshjem i Holum, og hans far, som også var emissær en del av året, var en av de sentrale skikkelser i misjonsarbeidet og ved helligtrekongermøtene.

Skagestad var den solide teolog som hadde mye å gi som forkynner. Hans prekener var tekst-tro og dype, og hans bibellesninger samlet uvanlig mange tilhørere.

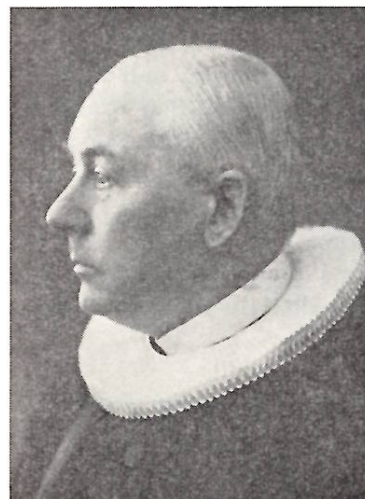
Studium og forkynnelse gikk hånd i hånd. Mens han var her, arbeidet han med sin store «Pastorallære» som ble lærebok for praktikandene.

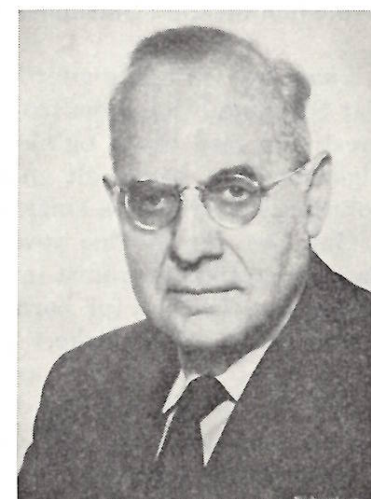
Georg Franz Harbitz.

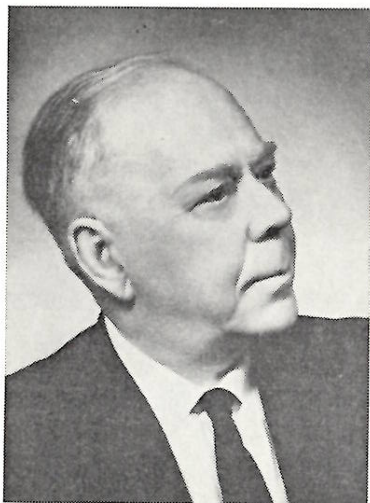
Ove Guldberg Arctander.

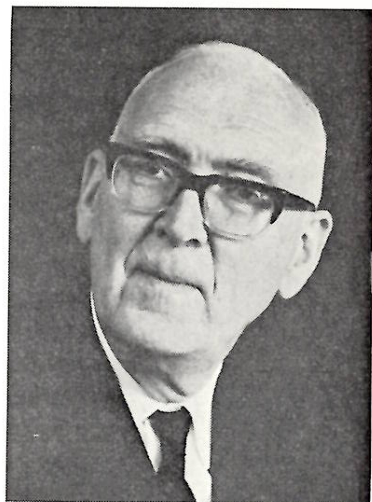
Gabriel Skagestad.

Einar Iversen.

Erik B. Sundby.

Godvin Gordon Ousland.

Han var den velorienterte og kloke kirkemann. Og han pekte seg så avgjort ut som en av våre aller fremste kirkeledere. Men dessverre ble han ikke vurdert etter fortjeneste. Først i eldre år ble han biskop i Stavanger, og da altfor sent.

Einar Iversen fulgte etter Skagestad og ble her helt til 1939. Var Skagestad den dype teolog, så var Iversen den praktiske prest som med besøk og sjelesorg nådde vidt omkring i menigheten. Han hadde alt en rik prestedtjeneste bak seg som sokneprest i Troms og småkirkeprest i Tøyen, Oslo.

Han eiet den sjeldne gave å kunne tale til barn, og søndagsskolen fikk en trofast inspirator i sokneprest Iversen. Jul-aftengudstjenestene for barn ble fra den tid noe av en begivenhet med overfylt kirke.

Erik B. Sundby var som Iversen den praktiske prest. Han var en fengende forkynner og taler. Det var i en opprivende tid han gjorde tjeneste i Mandal. Den annen verdenskrig begynte straks etter at han var kommet hit 1939, og under okkupasjonen ble han arrestert og satt en tid på Grini.

Da krigen var over, begynte en ny tid for vår menighet. Byen vokste stadig og kravene til kirken økte. Sundby sparte seg ikke, verken i menighet eller i misjonsarbeidet. Santalmisjonen hadde i ham en dyktig medarbeider og leder.

Godvin Gordon Ousland ble neste sokneprest. Han har drevet vitenskapelig arbeid, har Kongens gullmedalje og teologisk doktorgrad og har vært kst. rektor ved Menighetsfakultetets praktiske seminar og er f. t. sensor ved embetseksamen.

KAPELLANER

Mandal har hatt en rekke betydelige menn som hjelpeprester eller kapellaner.

Den første var sokneprest Koren's kollega, *Christen Nygaard*, 1856—68. Han var bergenser, livlig og ildfull, en motsetning til den rolige, trauste østlending Koren. Nygaard var kateket, og det meste av hans arbeidskraft ble lagt ned i skolen. Hans tennende personlighet påvirket nesten alle som kom i kontakt med ham, og mange unge ble for hele livet preget av en kristen livsinnstilling. Flere av hans elever ble prester og kjente menn i vår kirke.

Den neste kateket var en enda betydeligere mann, *Christopher Knudsen*, 1869—76.

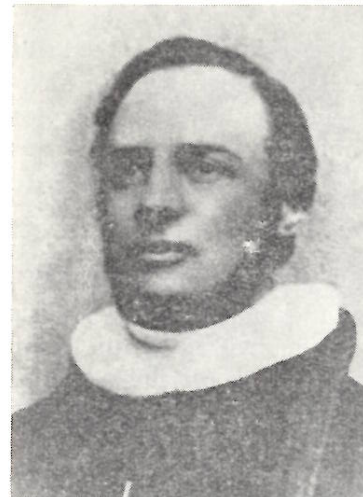
Dr. A. Bugge sier om ham: «Han gnistret av ånd og liv. Hans preken var som et veldig vær, som rev med, hvor enn han talte. Uimotståelig.»

Hans virke i Mandal førte til vekkelser og fornyelse ikke bare i byen, men også i landdistriktet. Knudsen var folkelig, djerv og slagferdig. Dette var egenskaper som ble av betydning for hans senere politiske karriere. Han var en usedvanlig mange-sidig begavelse. «Han kunne, som man sier, alt hvad han ville; var like duelig som administrator som han var den selvfølgelige høvdingskikkelse hvor han så opptrådte», sier Bugge. Og han legger til: «At han kunne undgå å bli valgt til biskop taler ikke høyt om den norske geistlighets vurderingsevne.»

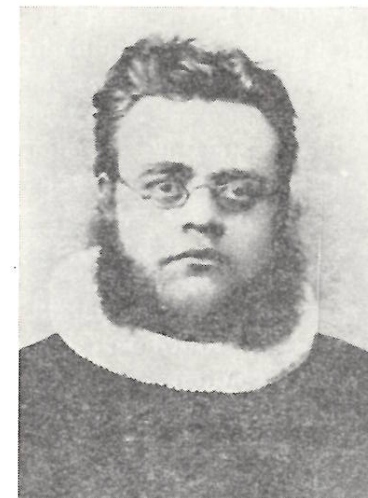
Som statsråd i 1905 ble han mest kjent da han satte sin stilling inn i den såkalte «professor-striden», som førte til opprettelse av Menighetsfakultetet.

Knudsens etterfølger i kateketembetet var *David Vogt*, sønn av stiftamtmann Vogt i Kristiansand. Han var godt inne i forholdene her sør, en dyktig skolemann og prest. Og det var i en rik tid han hadde sitt virke i Mandal 1877—82.

Olaf Eugen Mohr ble neste kateket. I hele 15 år hadde han dette embete inntil han ble forstander ved Misjonsskolen i

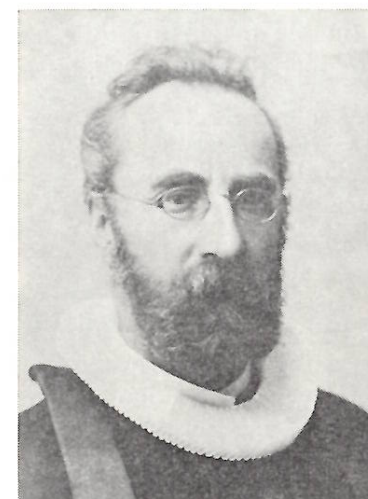
Christen Nygaard.

Christopher Knudsen.

David Vogt.

Olaf Eugen Mohr.

Stavanger. Han var både aristokratisk og jevnt folkelig. Hans statelige, kongelige holdning kunne lett ha fjernet ham fra folket, men det ble ingenlunde tilfelle, for hans varme sjelesørgerhjerte merkte man over alt. Hans heim var preget av høy kultur og kunstneriske interesser, noe som gikk i arv til hans sønner, maleren Hugo Lous Mohr og professor dr. med. Otto Lous Mohr.

Andreas N. Bonde fulgte etter Mohr i kateketembetet 1897—1905. Han var en avholdt prest, som kom til å få sitt virke i en vekkelsestid i vår menighet. Selv var han en dyktig predikant som satte spor etter seg i distriktet og ble husket lenge av alle han kom i kontakt med.

Reidar Kobre var kateket 1905—13. Han kom til menigheten i en rik tid og ble sterkt engasjert i det kirkelige arbeide. Skolen krevde mye av hans tid. Og han var en mer enn vanlig dyktig lærer. Dessuten var han administrator og gjorde en innsats da Skjernøy kapell ble bygget i slutten av hans virketid her.

Etter en tid som forstander ved Diakonhjemmet, vendte han tilbake til Sørlandet som domprost i Kristiansand, der han også ble meget avholdt. Embetet som kateket ble fra 1913 omgjort til kallskapellani.

Kristian A. Grimsø kom fra et hjem med politisk interesse, sønn av lagtingspresident Andersen Grimsø. Han var den vel avbalanserte dyktige prest som vant respekt i den tiden han tjenestgjorde som kallskapellan i Mandal 1914—18.

Ole Bye Minsaas ble neste kallskapellan, men var her bare 1919—20 da han dro til misjonsmarken på Madagaskar, hvor hans far hadde tjenestgjort til sin tidlige død. Han hadde fått oppleve hva det den gang kostet å være misjonær. Også han døde på misjonsmarken i tidlig alder.

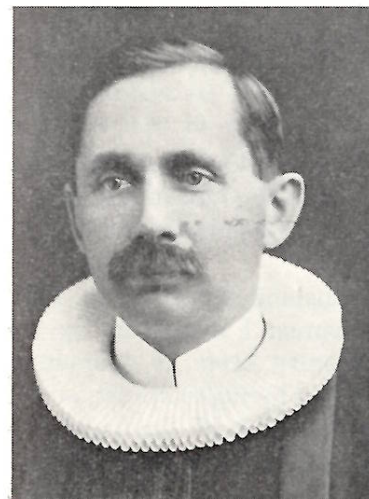
Kallskapellaniet ble nå stående ubesatt i mange år inntil det lyktes sokneprest Iversen å få knyttet pastor *Frithjof Smith-*

Andreas N. Bonde.

Reidar Kobre.

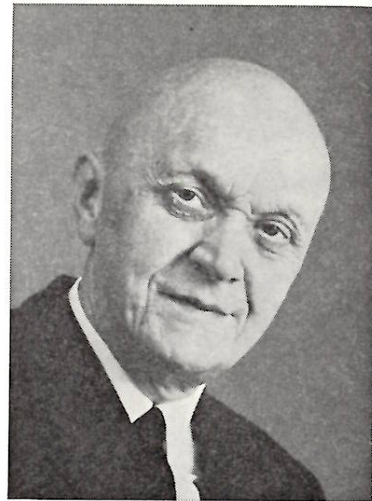
Kristian A. Grimsø.

Ole Bye Minsaas.

Frithjof Smith-Gahrson.

Arne Kåre Torgersen.

Gahrson til stillingen som konstituert kallskapellan 1933. Han ble stående i denne stilling helt til 1946. Smith-Gahrson var solid i sin forkynnelse og dessuten en dyktig skolemann. I mange år var han lærer i den høgre skole her, og er nå gått over i lektorstilling.

Godvin Gordon Ousland ble så kst. kallskapellan inntil embetet ble omdannet til res. kapellani 1949, og han fortsatte som res. kap. Embetsbolig ble innkjøpt på Skinsnes.

Arne Kåre Torgersen fulgte etter Ousland som res. kap. 1961. Han hadde tidligere vært sjømannsprest i mange år og var ved utnevnelsen kretssekretær i Tromsø krets av Sjømannsmisjonen. Torgersen var den utrettelige menighetsprest, stadig på farten i prestegjeldet, avholdt og aktet av sin menighet, samarbeidsvillig og kollegial. Han er i jubileumsåret blitt utnevnt til sokneprest i Skoger, og flytter etter jubileumsfestlighetene.

ETTERORD

Vi har i denne fremstilling bare fulgt Mandal kirkes historie fram til den tid da kirkebygget var ferdig. Denne periode av kirkens historie er minst kjent. Stoffet til den finnes i gamle forhandlingsprotokoller og dokumenter, det meste ligger i kirkens arkiv. Det utgjør flere tusen sider.

Det har vært et stort arbeid å gjennomgå dette slik at vi kunne gi gangen i kirkens tilblivelseshistorie. Mye stoff er ikke brukt, da framstillingen skulle holdes innen en ramme av 64 sider.

Da jeg heller ikke har hatt permisjon fra embetet de 5 måneder jeg har arbeidet med skriftet, har mye blitt sent kveldsarbeid.

Jeg takker kommunen som har bevilget penger til kirkejubiléet slik at dette skriftet kunne utgis. Og jeg bringer mine medarbeidere en takk fordi de lettet arbeidet for meg under utarbeidelsen av skriftet.

Forøvrig henviser jeg til heftet *Mandal Kirke*, utgitt av Menighetsblad for Mandal, hvor det finns omtale av inventar og menighetsliv i dag.

G. O.